MATOSHRI GIRIJABAI DHOBALE WOMEN'S COLLEGE OF EDUCATION

17 Mhada, Vijapur Road, Jule Solapur (MS) 413008

https://www.mgdwcollege.com/

3.2.1.2

E-COPIES OF OUTER JACKET/CONTENT PAGE OF THE JOURNALS IN WHICH ARTICLES ARE PUBLISHED

ISSN 2320-6263 | UGC Approved Journal No . 64395

RESEARCH ARENA

VOL. 5 | ISSUE 11 | FEB 2018

CHALLENGES OF QUALITY EDUCATION IN THE PRESENT SCENARIO

SPECIAL ISSUE

Chief Editor Dr. Rajshekhar Hiremath

Editor Mr. S.A. Lalsangi

गुणवत्तापुर्ण उच्च शिक्षण: एक आव्हाण
प्रा. डॉ. व्ही.जी. घोनशेटवाड
194-199

कनिष्ठ महाविद्यालयातील इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान साधनांच्या प्रभावाचा अभ्यास
डॉ. महादेव सदाशिव डिसले
200-206

जम्मू-काश्मीर राज्याच्या ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षणाची स्थिती, समस्या आणि संभाव्य उपायोजना
श्री भारत बापू बिचितकर
207-214

अध्यापक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना 'विज्ञान व गणित अध्ययन-अध्यापनशास्त्र' या विषयाच्या अध्यापनासाठी संगणक सहाय्यित अनुदेशन कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास
श्री. शिवराज अप्पाराव ढाले आणि प्रा. राम अप्पाराव ढाले
215-221

आजच्या उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने
प्रा.डॉ. विजय रेवजे
222-225

उच्चशिक्षणाचे स्वरुप : त्यापुढील आव्हाने
दत्तात्रय विश्वंभर जाधव आणि प्रा. डॉ. महेश मोटे
226-230

गुणवत्तापूर्वक शिक्षण : एक दृष्टीकोन
प्रा. देवकांत गुरव
231-233

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

RESEARCH ARENA
ISSN 2320-6263
Vol 5. Issue 11. Feb 2018. pp. 231-233
Paper received: 01 Feb 2016.
Paper accepted: 16 Feb 2017.
© VISHWABHARATI Research Centre

गुणवत्तापूर्वक शिक्षण : एक दृष्टीकोन

प्रा. देवकांत गुरव

प्रास्ताविक

जगण्यासाठी अन्न व हवा आवश्यक हे सिध्द सत्य आहे. त्याच प्रमाणे जगण्याकरिता शिक्षण आवश्यक आहे असेच म्हणावे लागेल माणसाचे जीवन शिक्षणाने विभूशित होते. कलाकाराने जसेआपल्या चित्रात सुंदर रंग भरावे, कुंभाराने जसे मातीतून सुंदर कलाकृती घडवून आणावी तसेच शिक्षण देखील मानवाच्या जीवनाचे उत्कर्ष, उन्नयन घडवून आणण्याचे कार्य करते.

हर्बार्ट स्पेन्सर शिक्षणाचे महत्व सांगताना म्हणतात, ''सर्वंग सुंदर जीवन जगण्याची तयारी म्हणजे शिक्षण होय.'' शिक्षण हे व्यक्तिला सर्वांग सुंदर बनवू शकते. प्रत्येक व्यक्ति हा दुसऱ्या व्यक्तिपेक्षा निराळा असतो म्हणून त्याच्या वैयक्तिक विकासाकरिता त्याला सद्विचार व सदाचार यांचे अनुभव देणे आवश्यक आहे. त्याला जन्मजात गुणाचे पोषण व वाढीस उपयुक्त असे अनुभव त्याला देणे गरजेचे आहे.

प्रा. देवकांत गुरवः मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, कुळे सोलापूर

शिक्षाणाचा मानवी जीवना वर होणारा परिणाम खालील गोष्टीवरून अधिक स्पष्ट होईल.

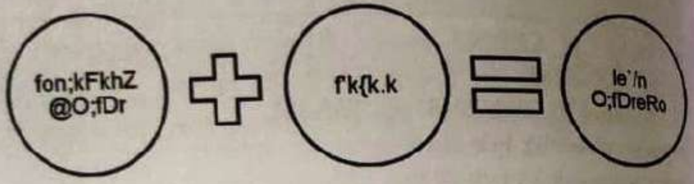

म्हणून शिक्षण असे असावे की ज्याने व्यक्तिला सत्य असत्याचा फरक करता येईल आणि सत्य, शिव, सुंदर जीवन जगता येईल. शिक्षण म्हणजे पुस्तकी ज्ञान नव्हे तर शिक्षण म्हणजे समृध्द संस्कार होय. हे संस्कार बालकांना अनुभवांच्या द्वारे देता येतील. हे अनुभव जितके उचित, विविध, जीवनस्पर्शी असतील तसेचते व्यकितमत्व घडेल.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणअर्थ :

शिक्षणामध्ये गुणवत्ता असणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट प्रत्येक वेळेस सांगितलीजाते. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण जे प्रत्येक मुलाच्या किंवा व्यक्तिच्या उपयोगी पडेल. त्याच बरोबर प्रत्येक मुलाच्या क्षमतांच्या संपूर्ण विकासाठी उपयोगी पडेल. ह`शिक्षण प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक भिन्नता लक्षात घेऊन दिलेले असेल. प्रत्येक मुलाचे शिकणे, अध्ययन वेगवेगळ्या पध्दतीला सहाय्यकारी असेल. ज्यामुळे वर्गातील कोणताही विद्यार्थी शिकण्यापासून वंचित राहणार नाही याबरोबर प्रत्येक मुलाच्या भिन्न गतिप्रमाणे, प्रकल्प पध्दतीनुसार त्यांना शिकण्यासाठी संधी देणाराअसेल.

विद्यार्थ्यांना चर्चेच्या माध्यमातून स्वत:ची मते मांडण्याचा आणि ज्ञान निर्मितीची प्रक्रिया पार पाडण्याची संधी मिळेल. यामध्ये शिक्षकांच्या दृष्टीकोन लवचिकअसेल. शिक्षक इतरांसोबत शिकण्यासोबतच स्वत:च्या प्रयत्नातून शिकण्याची संधी देतील जेणेकरून मुलांच्या आत्मविश्वासामध्ये वृध्दी होईल.

जीवन कौशल्यांचा विकास

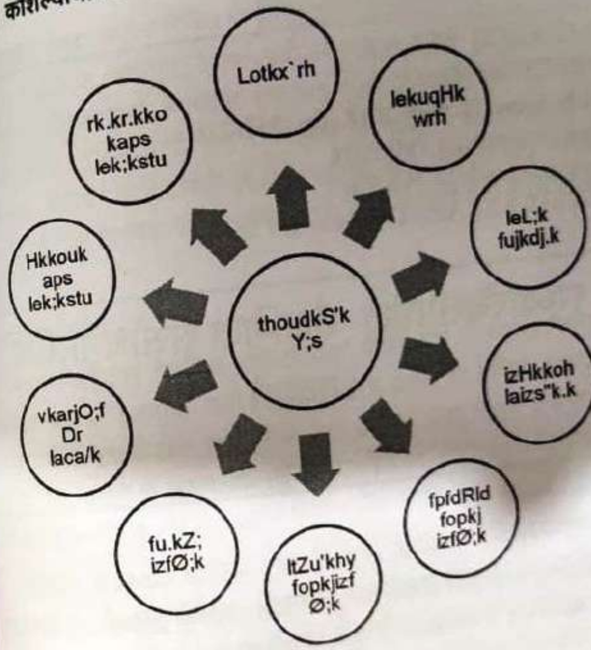

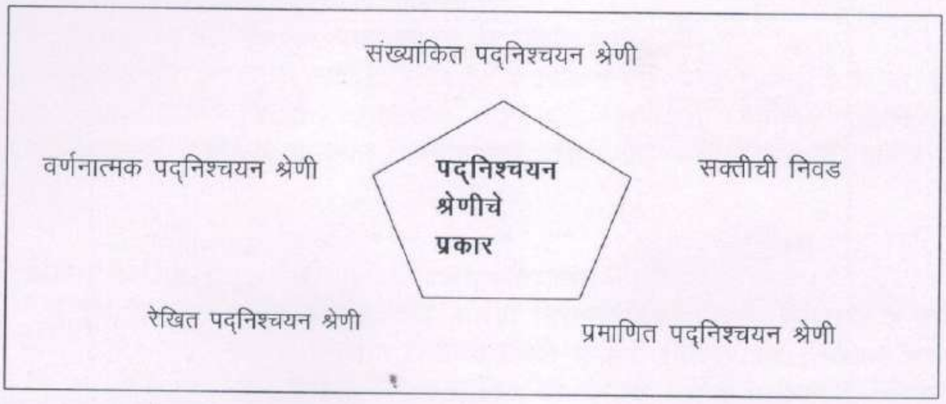

8. प्रमाणित चाचण्या (Standard test) :

प्रमाणित चाचण्या विश्वासार्ह माहिती मिळविण्याचे वस्तुनिष्ठ साधन मानल्या जातात. यांची वैधता व विश्वसनीयता उपयोजना पूर्वीच निश्चित केलेली असते. साधी अध्यापक निर्मित चाचणी प्रमाणित करण्यासाठी जटिल प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. चांगल्या चाचणीसाठी वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता, वैधता, व्यव्हार्यता व व मानक आवश्यक असतात. मानकांमुळे प्रमाणित चाचण्यांची उपयोगिता जास्त असते. बुद्धी, प्राप्ती, अभियोग्यता, व्यक्तित्व इत्यादी विषयासाठी उत्तम प्रमाणित चाचण्या उपलब्ध आहेत.

9. समाजमिती तंत्र (Sociometry technique) :

समाजमिती तंत्र प्रयोज्याच्या सामाजिक संबंधाची व स्थानाची माहिती मिळविते. समाजमितीमध्ये तीन तंत्रांचा उपयोग केला जातो.

1. नामनिर्देशन तंत्र
2. पद्निश्चयन यंत्र
3. ओळखा पाहू तंत्र

10. मानसशास्त्रीय कसोट्या (Psychological Tests) :

मानसशास्त्रीय कसोट्यांचा उपयोग बहुतेक प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधनामध्ये केलेला दिसून येतो.
मानसशास्त्रीय कसोट्याचे प्रकार

1. प्राविण्य कसोटी
2. अभियोग्यता कसोटी
3. बुद्धिमापन कसोटी
4. अभिरुची शोधिका
5. व्यक्तिमत्व मापन
6. निर्मितीक्षमता कसोटी

11. प्रक्षेपणशील तंत्र (Psychological Tests) :

प्रक्षेपण तंत्राद्वारे व्यक्तीमत्वा संबंधी वास्तविक अचूक व सत्य माहिती प्राप्त करता येते. प्रयोज्याच्या पूर्वग्रहांचा प्रभाव मुळीच नसतो. मनातील अगदी आतल्या गाभ्याला या चाचण्या हात घालतात. पण या मिळालेल्या आधारसामग्रीचा अर्थ जर योग्य लावला नाही. तर निष्कर्ष पूर्णपणे चुकीचे ठरू शकतात. त्यासाठी तज्ञ व कुशल व्यक्तींची आवश्यकता असते.

काही चाचण्यांची नावे.

1. रोशार्क इंक ब्लॉट टेस्ट **(Rorschach Ink Blot Test)**

2. थेमोटिक अपरसेप्शन टेस्ट **(TAT)**
3. चिल्ड्रेस अपरसेप्शन टेस्ट **(CAT)**
4. गाल्टन शब्द साहचार्य पद्धती
5. रोझनविगचे चित्र नैराष्य अध्ययन

12. प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत (Primary & Secondary Resources) :

ऐतिहासिक संशोधन करताना संशोधक जी माहिती संकलित करतो ती काही साधनांच्याद्वारे. याचे दोन प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे.

1. प्राथमिक स्त्रोत
2. दुय्यम स्त्रोत

1. प्राथमिक स्त्रोत :

घटना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या किंवा घटनेमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व्यक्तीने लिहून ठेवलेल्या तसेच कृतीचा समावेश. दोन भाग पडतात.

1. अवशेष
2. लेखी व मौखिक अभिलेख

2. दुय्यम स्त्रोत :

या ठिकाणी लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली नसते. अनुभवलेली नसते. लेखक या घटनेचा साथीदार नसतो. त्यामुळे या साधनांची विश्वासार्हता फारच कमी असते.

वरील सर्व प्रकारच्या साधनाद्वारे संशोधक संशोधनाची माहिती संकलित करू शकतो.

संदर्भग्रंथ :

1. शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे
   लेखक– प्रा. रा.शं. मुळे, प्रा. वि. तु. उमाठे.
2. संशोधन पद्धती आणि आयसीटी
   लेखक– सौ.शिल्पा ननवरे, डॉ. आयेशा रंगरेज, डॉ. शिवाजी शिंदे
3. शैक्षणिक संशोधन पद्धती
   डॉ. वि.रा. भिंताडे
4. संशोधन पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग
   डॉ. दु. का. संत
5. **https://www.sltinfo.com.**

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor 5.7631 (UIF)

Volume- II ; Issue-II

4th Dec 2018

REVIEW OF RESEARCH

Content

ISSN NO:- 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Sr. No	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	An Outline Of Triangulation Methods In Qualitative Educational Research Dr. Balkrishna Shripad Bhave	1
2	Swayam Initiative In Flipped Learning Dr. Madhavi Dharankar	3
3	Application Of Statistical Techniques In Demographic Studies: Correlation Between Literacy And Sex Ratio In Solapur Disrict Dr. D. N. Ligade	11
4	संशोधन आराखडा : एक अभ्यास माग्यश्री श्याम राठोड , डॉ. आयेशा मो. सादिक रंगरेज	18
5	Emotional Intelligence And Academic Achievement Of Secondary School Students Dr. Anil Bamagond	22
6	Correlation Study Of The Emotional Intelligence And Academic Achievement Motivation Among The Pupils Of Marathi Medium, Belonging To 9th Standard At Solapur City Dr. Ashwin Kailas Bondarde	24
7	Fundamental Characteristics, Tools And Trends In Geographical Study Dr. Chandrabhan Bhanudas Chaudhari	30
8	A Study On Effect Of Human Resource Management Policies In Co – Operative Sugar Industries In Solapur District Dr. Kaldate Navraj Govindrao	34
9	RESEARCH THROUGH A FEMINIST LENS (A focus on case study method and experiential analysis) Dr. Kanchana Goudar	42
10	Study Of Awareness About Drama And Art In Education Dr. Mahadeo Vishnu Mate	47
11	Modern Approaches Of Facts & Figures Gathering In Human Behavioural Research Dr.Sunil Subhash Patil	50
12	Values And Challenges In Sharing Research Outcome With Stakeholders: A Social Work Perspective Dr.Vijaya V. Mahajan	56
13	Plagiarism Detection In Regional Languages: Challenges In Perspective To Kannada Documents Ms. Vijaylaxmi S. Pawar	59

14	Role Of Educational Technology Resources In Teaching-Learning For Pedagogy Of Geography Principal Dr. S. S. Gore	63
15	किशोरावस्था में बढता तनाव एक समस्या प्रा. डॉ. रविराज फुरडे	66
16	A Study On Relationship Of Academic Achievement With Educational Aspiration, Self Concept And School Adjustment Of Secondary School Students Smt. Math shridevi Basavantayya	69
17	Plagiarism – The Ways To Tackle Dr. K. Suresh and Dr. P. Srinivasan	75
18	सामाजिकशास्त्र संशोधन व त्याची उपयुक्तता मनिषा मोहन कांबळे , डॉ. आयेशा मो. सादिक रंगरेज	78
19	सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती	83
20	ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಬದುಕಿನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ, ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹಿತರಾಗಿ ಡಾ. ವಿ. ವಿ. ಮಳಗಿ ಡಾ. ಅನೀಲ. ವಿ. ಬಮಗೊಂಡ	88

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 2 | ISSUE - 2 | 4th DECEMBER - 2018

सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास

प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना[1] , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती[2]
[1]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
[2]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

संशोधनात ज्या परिकल्पनांनी आपण सुरुवात करतो. त्या परिकल्पनांचे मुल्यांकन करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध प्रकारची माहिती व आकडे आवश्यक असते तिला आपण संशोधनाची आधारसामग्री म्हणतो. ही आधारसामग्री विश्वासू व वैद्य असावी लागते. तिचे विश्लेषण व निर्वचन करूनच आपण संशोधनाचे निष्कर्ष मांडत असतो. त्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची आधारसामग्री आवश्यक असते. त्यासाठी विविध प्रकारची तंत्रे व साधने वापरली जातात.

संशोधक संशोधनासाठी माहिती कच्च्या स्वरूपात संकलित करतो. त्या कच्च्या माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांना संशोधनाची साधने म्हणतात.

व्याख्या :

संशोधकाला निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी मदत करते ते म्हणजे साधन होय.
विविध संशोधन पध्दतीमध्ये वेगवेगळी माहिती संकलनाची साधने वापरली जातात.

1. ऐतिहासिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, प्रलेखांचा अभ्यास, प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोत.

2. सर्वेक्षण संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

प्रश्नावली, मुलाखत, पडताळासुची, पद्निश्चयन श्रेणी, अभिवृत्ती शलाका, समाजमिती चाचण्या, कार्यालयीन अहवाल.

3. प्रायोगिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखती, समाजमिती, मानसशास्त्रीय चाचण्या, प्रयोग.

4. तुलनात्मक कार्यकारणमध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, पडताळा सूची, समाजमिती, चाचण्या

5. सहसंबंध संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

साफल्य, बुद्धी व व्यक्तिमत्व मापनाच्या चाचण्या, विविध शलाका.

6. व्यक्ती अभ्यासपद्धतीत वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, समाजमिती, विविध चाचण्या.

7. वांशिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रलेख, विविध चाचण्या, समाजमिती, शारीरिक मापन.

विविध संशोधनामध्ये वापरणारी माहिती संकलित करण्याची साधने ही सारखीच आहेत. त्याची थोडक्यात माहिती पाहू या. संशोधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, अभिवृत्ती मापिका,शोधिका, पडताळा सूची, पदनिश्चयन श्रेणी, अंकपत्र, प्रमाणित चाचण्या, समाजमिती, आणि प्रक्षेपणशील तंत्रे ही प्रमुख संशोधन साधने मानली आहेत.

1. निरीक्षण (observation):

निरीक्षण हे सर्व शास्त्रांचा पाया मानले जाते. साध्या निरीक्षणापेक्षा शास्त्रीय निरीक्षण हे अधिक संरचित व वस्तुनिष्ठ असे असते. शिक्षणक्षेत्रात तर अनेकदा प्रयोज्यासंबंधी माहिती मिळवण्याचे निरीक्षण हेच एकमेव साधन असते. ते नियंत्रित वा अनियंत्रित असू शकेल. निरीक्षण नियंत्रित करून माहितीत अचूकता आणण्यासाठी यांत्रिक साधनेही वापरली जातात. निरीक्षणाची परिणामकारकता निरीक्षकाच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते.

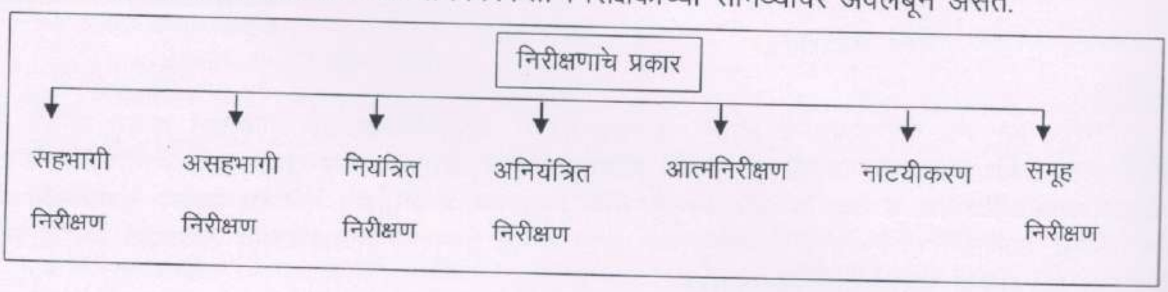

2. मुलाखत (Interview) :

मुलाखतीद्वारे प्रत्यक्ष प्रयोज्याकडूनच माहिती मिळवली जाते. संशोधनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत अरचित व नंतर संरचीत मुलाखती उपयुक्त ठरतात. मुलाखत घेण्यासाठी कुशलता व प्रशिक्षणाची आवश्यक असते. मुलाखतीच्या परिपूर्ण नोंदी घेण्यात अनेक अडचणी येतात. मुलाखतीच्या विषयनिष्ठ स्वरूपामुळे प्राप्त माहितीत सहज खोटेपणा येऊ शकतो. उचित माहितीसाठी योग्य भावबंध स्थापन करणे आवश्यक असते.

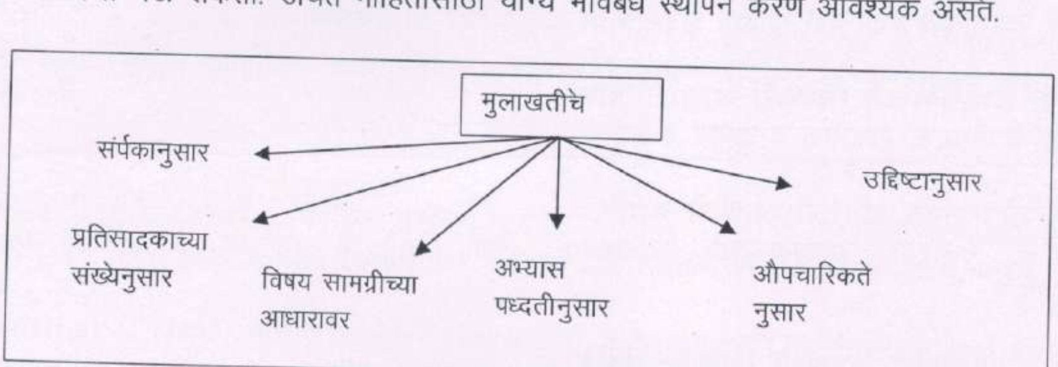

3. प्रश्नावली (Questionnaire) :

प्रश्नावली हे सर्वात अधिक पण तितकेच अयोग्य रीतीने वापरले जाणारे साधन आहे. कमी कष्टात जास्त माहिती मिळविण्यासाठी ते अतिशय उपयुक्त आहे. प्रश्नावली भरून परत येण्याचे प्रमाण मात्र कमी असते. प्रयोज्याकडून प्रश्नांचा चूकीचा अर्थ ही लावला जाण्याची शक्यता असते. प्रश्नावलीचे स्वरूप निर्दोष असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते प्रश्नावलीचे एकूण सहा प्रकार पडतात.

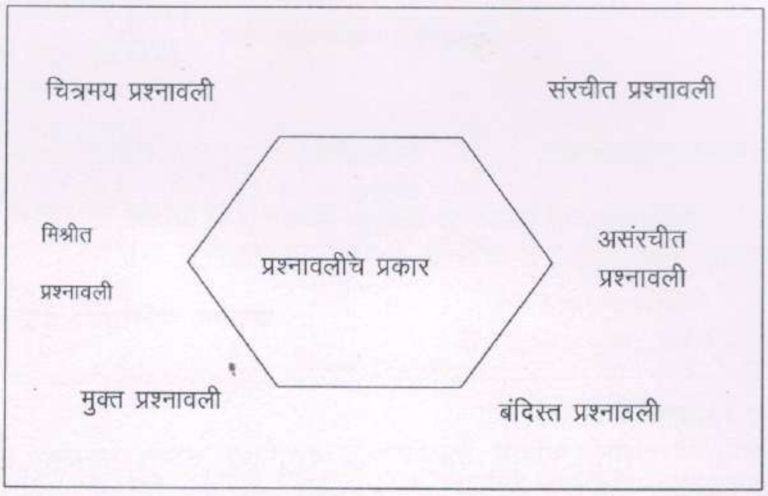

4. **मापिका :**

प्रयोज्याची अभिवृत्ती, मते इत्यादींची माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त मानल्या जातात. प्रयोज्याच्या मनाचा कल त्या उत्तमरीतीने व्यक्तवितात. मापिकांचे निष्कर्ष निदर्शक असतात निर्णायक नाहीत.

5. **शोधिका (Inventaries) :**

शोधिकांचाही उपयोग प्रयोज्याच्या अभिरुची, अभिवृत्ती व व्यक्तित्वाच्या गुणांचे अध्ययन करण्यात केला जातो. यात चूक वा बरोबर उत्तरे नसतात. प्रयोज्याला काय वाटते ते महत्त्वाचे मानले जाते. याच्या फलितांचे निर्वचन करण्यासाठी विशेष कौशल्य आवश्यक असते.

6. **पडताळा सूची (Checklist) :**

पडताळा सूची हे अतिशय सुलभतेने बनविता व वापरता येणारे साधन आहे. विशिष्ट बाबीच्या अस्तित्वाचे वा अभावाचे मापन या सूचीद्वारे केले जाते. रचनेचे निर्दोषत्व निरीक्षणाची क्षमता यावर सूचीद्वारे मिळविलेल्या माहितीची विश्वसनीयता अवलंबून असते. पडताळा सूचीचे एकूण पाच प्रकार आहेत.

1. परिस्थितीच्या घटकांची माहिती विचारण्यासाठी तयार केलेली पडताळा सूची.
2. कृतीच्या संचाची पडताळा सूची.
3. कल्पना संचाची पडताळा सूची.
4. माहिती उपलब्ध करण्याची पडताळा सूची.
5. समस्या सूची

7. **पद्निश्चयन श्रेणी (Rating scale) :**

पद्निश्चयन निरीक्षणाचे परिमाणीकरण करणण्यासाठी वापरले जाते. त्यात निरनिराळी परिमाणे दर्शविणाऱ्या श्रेणी वापरल्या जातात. त्या श्रेणीवर प्रयोज्याचे मूल्यांकन करून त्याचा प्राप्तांक काढला जातो. पण पद्निश्चयकांची मध्यवर्ती प्रवृत्ती, तर्कदृष्ट्या उदारता इत्यादी दोषामुळे फलिते सदोष येतात. पद्निश्चयन श्रेणीप्रमाणेच अंकपत्राचाही उपयोग केला जातो. श्रेणी ही तीन बिंदु, पाच बिंदू, सात बिंदू अशी असते.

ISSN 2320-6263 | UGC Approved Journal No . 64395

RESEARCH ARENA

VOL. 5 | ISSUE 11 | FEB 2018

CHALLENGES OF QUALITY EDUCATION IN THE PRESENT SCENARIO

SPECIAL ISSUE

Chief Editor Dr. Rajshekhar Hiremath
Editor Mr. S.A. Lalsangi

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील घेताना प्रशिक्षणार्थींना मराठी सराव पाठ येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास
श्री. माळी कैलास पांडुरंग
264-268

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक शिक्षण
डॉ. नदाफ एस. आय आणि डॉ. पांढरे वासंती
269-272

शैक्षणिक व्यवस्थापन : शिक्षण क्षेत्रातील गुणवत्ता, दर्जा व कार्यक्षमता वाढविण्याचे साधन
प्रशांत बजरंग चाबुकस्वार
273-278

दोन वर्षांच्या बी.एड. अभ्यास क्रमामधील सराव पाठ ज्ञान रचनावादानुसार शिकवताना शिक्षक प्रशिक्षणार्थींना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास
डॉ. सौ. रंगरेज आयेशा एम सादिक आणि प्रा. शेख अ. तय्यब साहेबलाल
279-285

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर व एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ मुंबई यांच्यातील दोन वर्षाच्या बी.एड्. अभ्यासक्रमाचा तुलनात्मक अभ्यास
प्रा. शेख अ. तय्यब साहेबलाल आणि डॉ. सौ. रंगरेज आयेशा एम सादिक
286-298

शिक्षण व्यवस्थे समोरील आव्हाने
प्रा. रोहिनी नवनाथ शिंदे
299-304

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

RESEARCH ARENA
ISSN 2320-6263
Vol 5. Issue 11. Feb 2018. pp. 269-272
Paper received: 01 Feb 2016.
Paper accepted: 16 Feb 2017.
© VISHWABHARATI Research Centre

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक शिक्षण

डॉ. नदाफ एस. आय आणि डॉ. पांढरे वासंती

प्रास्ताविक :

शिक्षकाने विद्यार्थ्यामध्ये उपक्रमशीलता, शोधकवृत्ती, निर्णयशक्ती, मानवीसंबंध इ. विकास करावयास पाहिजे. यामुळे शिक्षक तयार करण्याच्या कार्यक्रमावर मोठी जबाबदारी आहे. राष्ट्राचा दर्जा लोकांना दिलेल्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो आणि शिक्षकाची गुणवत्ता शिक्षण प्रक्रियेतील शिक्षकाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते व शिक्षकाची गुणवत्ता शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. जर चांगले गुणवत्तापूर्वक शिक्षक तयार करावयाचे असेल तर शिक्षक तयार करण्याच्या कार्यक्रमाला अधिक महत्व प्राप्त होते.

ज्ञानाच्या प्रस्फोटामुळे आजचा विदयार्थी वर्ग पूर्वीपेक्षा बराच बुहुश्रुत झालेला आहे. ग्रंथाव्यातिरिक्त ज्ञानाची इतरही बरीच साधने उपलब्ध असल्यामुळे तो बराच चौकसही झाला आहे त्यामुळे आजच्या शिक्षकाला बरीच आव्हाने येत आहेत. वास्तव शिक्षकाला सेंवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची गरज भासत आहे. शिक्षणाचा

डॉ. नदाफ एस. आय. : प्राचार्य, मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर

डॉ. पांढरे वासंती: अधिव्याख्याती, मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर

गुणात्मक विकास घडवून आणवयाचा असेल तर ज्यांना अध्यापनात अभिरूची आहे त्यांनीच प्रशिक्षण घ्यावे. परंतू प्रवेश देण्याच्या पध्दती दोशपूर्ण आहेत. त्यामुळे विदयार्थी-शिक्षकांची पर्यायाने शिक्षक व शिक्षणाची गुणवत्ता घसरत असताना आढळते.

ज्या शिक्षकाला समाज घडवावयाचा आहे. मूल्याधिश्ठित नागरिक घडवावयाचे आहेत अशा शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्वाचे अनेक पैलू असावेत. प्रत्येक पैलू स्वच्छ, चकचकीत, प्रखर की त्याच्या कुठल्याही हालचालीने कोणत्याही कोनातून त्याला पाहिले की आगळे वेगळेच व्यक्तिमत्व म्हणून एक शिक्षक ओळखावस यायला पाहिजे त्याचे हे व्यक्तिमत्वाचे विकास त्याच्या सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणामुळे होतो.

शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता :

कोणत्याही देशाचे भवितव्य त्या देशातील शिक्षणव्यवस्था व त्या अंतर्गत शिक्षण संस्थाच्या हाती असते. यासाठी शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला एकांगी राहून चालणार नाही तर त्याला समाजाभिमूख राहून त्यातील अभ्यासक्रम या सर्वाचा सखोल अभ्यास करून त्यानुसार शिक्षक शिक्षणाचा कार्यक्रम आखला पाहिजे. समाजाच्या शिक्षणाद्वारे पूर्ण करावयाच्या अपेक्षा दर्जेदार शिक्षक दर्जेदार शिक्षक शिक्षणच देऊ शकेल. म्हणून शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्तेचा यावर संपूर्ण राष्ट्राचे व समाजाचे भवितव्य अवलंबून आहे.

शिक्षक शिक्षणाचा कार्यक्रम कितीही चांगला, दर्जेदार सकस असला तरी तो कसा राबविला जातो यावर त्या कार्यक्रमाची उद्दिश्टे आणि दर्जा अवलंबून असतो. चांगल्यातले चांगले कार्यक्रम व योजना योग्य व प्रभावी पध्दतीने राबविले न गेल्याने अपयशी ठरतात. या अंमलबजावणीत महत्वाचे घटक म्हणजे अभ्यासक्रम, शिक्षणसंस्था तर आहेतच पण अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणजे शिक्षणशास्त्राच्या प्राध्यापक आहे. तो जितका गुणवत्तापूर्ण, जसा त्याचा दर्जा, जितका तो कार्यक्षम, जितकी त्याची या अंमलबजावणी बाबतची गंभीरता जितक्या त्याच्या आपलया कार्यबद्लच्या कल्पना स्पश्ट, जितकी त्याची आपल्या व्यवसायावर निश्ठा आणि भक्ती , तितक्याच प्रमाणात या शिक्षक निर्मितीच्या कार्याची सफलता असे म्हणता येईल.

गेल्या पाच वर्शात शासनाने डी.एड् आणि बी.एड् संस्था निर्मितीबाबत

स्वीकारलेले धोरण हे कितपत शैक्षणिक आणि कितपत राजकीय स्वरूपाचे आहे सर्व आपणास माहितच आहे. शिक्षक शिक्षण हा व्यावसायिक स्वरूपाचा पाठयक्रम असून शिक्षक व्यवसायाशी संलग्रित शाळा, त्यातील मुख्याध्यापक, शिक्षक त्यांचे अभ्यासक्रम, शालेय कार्यक्रम इ. निगडीत आहे. त्या विविध प्रकारच्या पूर्वतयारीची गरज असते.

एखादया शिक्षक शिक्षण महाविदयालयाच्या निर्मितीसाठी किमान गरजा काय, त्याचे निकश काय असावेत, कोणला प्रवेश दयावा, शिक्षणशास्त्र प्राध्यापकांत कोणत्या किमान क्षमता असाव्यात या घटकांचा ''किमान निकश विचार'' करूनच महाविदयालयांची निर्मिती केल्यास शिक्षक निर्मितीचा दर्जा राखता येईल.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रशिक्षणाची एक महत्वपूर्ण भूमिका आहे. यामुळे वेळोवेळी शिक्षक प्रशिक्षणावर चर्चा होत राहते. शिक्षक प्रशिक्षणाला गंभीरतापूर्वक घेणे आवष्यक आहे. शिक्षणाच्या प्राथमिक व माध्यमिक दोन्ही स्तरावर शिक्षक आणि शिक्षकांच्या क्षमता यावर विचार केला जात आहे. शाळेतील शिक्षणात शिक्षक महत्वपूर्ण घटक आहे. त्यामुळे सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षकांच्या गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणे आवष्यक आहे.

कुशल शिक्षक निर्मितीसाठी संघटीत, सुनियोजित व उपयुक्त शिक्षक आणि त्याचे तसेच संपूर्ण देशाचे प्रमुख आव्हान आहे.

आजच्या विकसनशील भारतात सामाजिक परिवर्तन आवष्यकता असताना सर्वासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर देणे आवष्यक आहे.'' गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे प्रदान प्रदान पूर्णत: शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर निर्भर आहे. शिक्षकांची गुणवत्ता शिक्षक प्रशिक्षकांची व्यावसायिक दक्षता, शिक्षण-प्रशिक्षण संस्थाच्या उत्साह, प्रतिबध्दता व संरचनात्मक साचा, नवोपक्रम व विकास आणि सर्जनात्मक अध्यापन यांवर आधारित आहे. या ध्येयांच्या पूर्तीसाठी शिक्षक शिक्षण हे आजही एक आव्हान आहे.

या संदर्भात डॉ. पाण्डेय यांनी शिक्षक शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर काही प्रष्न उपस्थित केलेले दिसून येतात.

- कुशल प्रतिबध्द तसेच भारतीय संस्कृतीची शाष्वत मूल्यांना धरून शिक्षकांची तयारी कशी सुनिष्चित करावी ?

7. वांशिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रलेख, विविध चाचण्या, समाजमिती, शारीरिक मापन.

विविध संशोधनामध्ये वापरणारी माहिती संकलित करण्याची साधने ही सारखीच आहेत. त्याची थोडक्यात माहिती पाहू या. संशोधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, अभिवृत्ती मापिका,शोधिका, पडताळा सूची, पद्निश्चयन श्रेणी, अंकपत्र, प्रमाणित चाचण्या, समाजमिती, आणि प्रक्षेपणशील तंत्रे ही प्रमुख संशोधन साधने मानली आहेत.

1. निरीक्षण (observation):

निरीक्षण हे सर्व शास्त्रांचा पाया मानले जाते. साध्या निरीक्षणापेक्षा शास्त्रीय निरीक्षण हे अधिक संरचित व वस्तुनिष्ठ असे असते. शिक्षणक्षेत्रात तर अनेकदा प्रयोज्यासंबंधी माहिती मिळवण्याचे निरीक्षण हेच एकमेव साधन असते. ते नियंत्रित वा अनियंत्रित असू शकेल. निरीक्षण नियंत्रित करून माहितीत अचूकता आणण्यासाठी यांत्रिक साधनेही वापरली जातात. निरीक्षणाची परिणामकारकता निरीक्षकाच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते.

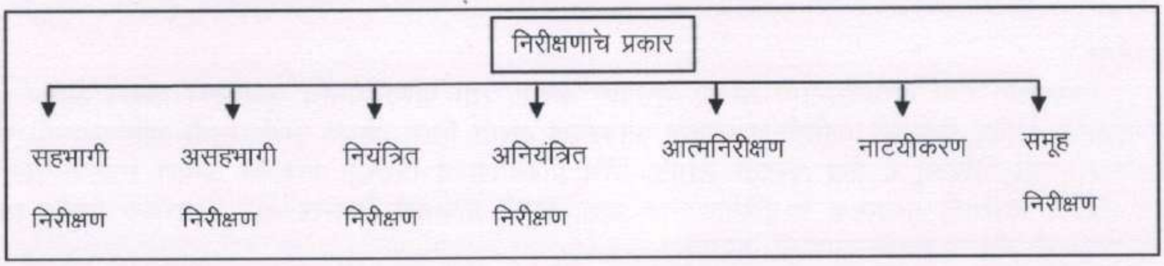

2. मुलाखत (Interview) :

मुलाखतीद्वारे प्रत्यक्ष प्रयोज्याकडूनच माहिती मिळवली जाते. संशोधनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत अरचित व नंतर संरचीत मुलाखती उपयुक्त ठरतात. मुलाखत घेण्यासाठी कुशलता व प्रशिक्षणाची आवश्यक असते. मुलाखतीच्या परिपूर्ण नोंदी घेण्यात अनेक अडचणी येतात. मुलाखतीच्या विषयनिष्ठ स्वरूपामुळे प्राप्त माहितीत सहज खोटेपणा येऊ शकतो. उचित माहितीसाठी योग्य भावबंध स्थापन करणे आवश्यक असते.

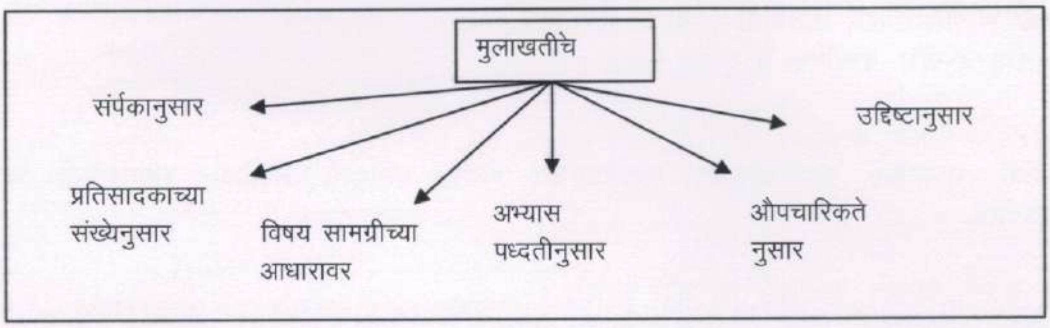

3. प्रश्नावली (Questionnaire) :

प्रश्नावली हे सर्वात अधिक पण तितकेच अयोग्य रीतीने वापरले जाणारे साधन आहे. कमी कष्टात जास्त माहिती मिळविण्यासाठी ते अतिशय उपयुक्त आहे. प्रश्नावली भरून परत येण्याचे प्रमाण मात्र कमी असते. प्रयोज्याकडून प्रश्नांचा चूकीचा अर्थ ही लावला जाण्याची शक्यता असते. प्रश्नावलीचे स्वरूप निर्दोष असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते प्रश्नावलीचे एकूण सहा प्रकार पडतात.

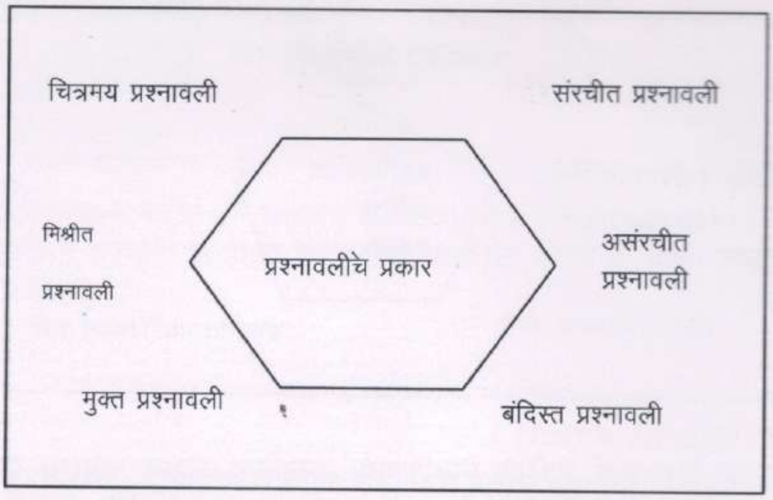

4. मापिका :

प्रयोज्याची अभिवृत्ती, मते इत्यादींची माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त मानल्या जातात. प्रयोज्याच्या मनाचा कल त्या उत्तमरीतीने व्यक्तवितात. मापिकांचे निष्कर्ष निदर्शक असतात निर्णायक नाहीत.

5. शोधिका (Inventaries) :

शोधिकांचाही उपयोग प्रयोज्याच्या अभिरुची, अभिवृत्ती व व्यक्तित्वाच्या गुणांचे अध्ययन करण्यात केला जातो. यात चूक वा बरोबर उत्तर नसतात. प्रयोज्याला काय वाटते ते महत्त्वाचे मानले जाते. याच्या फलितांचे निर्वचन करण्यासाठी विशेष कौशल्य आवश्यक असते.

6. पडताळा सूची (Checklist) :

पडताळा सूची हे अतिशय सुलभतेने बनविता व वापरता येणारे साधन आहे. विशिष्ट बाबीच्या अस्तित्वाचे वा अभावाचे मापन या सूचीद्वारे केले जाते. रचनेचे निर्दोषत्व निरीक्षणाची क्षमता यावर सूचीद्वारे मिळविलेल्या माहितीची विश्वसनीयता अवलंबून असते. पडताळा सूचीचे एकूण पाच प्रकार आहेत.

1. परिस्थितीच्या घटकांची माहिती विचारण्यासाठी तयार केलेली पडताळा सूची.
2. कृतीच्या संचाची पडताळा सूची.
3. कल्पना संचाची पडताळा सूची.
4. माहिती उपलब्ध करण्याची पडताळा सूची.
5. समस्या सूची

7. पद्‌निश्चयन श्रेणी (Rating scale) :

पद्‌निश्चयन निरीक्षणाचे परिमाणीकरण करणण्यासाठी वापरले जाते. त्यात निरनिराळी परिमाणे दर्शविणाऱ्या श्रेणी वापरल्या जातात. त्या श्रेणीवर प्रयोज्याचे मूल्यांकन करून त्याचा प्राप्तांक काढला जातो. पण पद्‌निश्चयकांची मध्यवर्ती प्रवृत्ती, तर्कदृष्ट्या उदारता इत्यादी दोषामुळे फलिते सदोष येतात. पद्‌निश्चयन श्रेणीप्रमाणेच अंकपत्राचाही उपयोग केला जातो. श्रेणी ही तीन बिंदु, पाच बिंदू, सात बिंदू अशी असते.

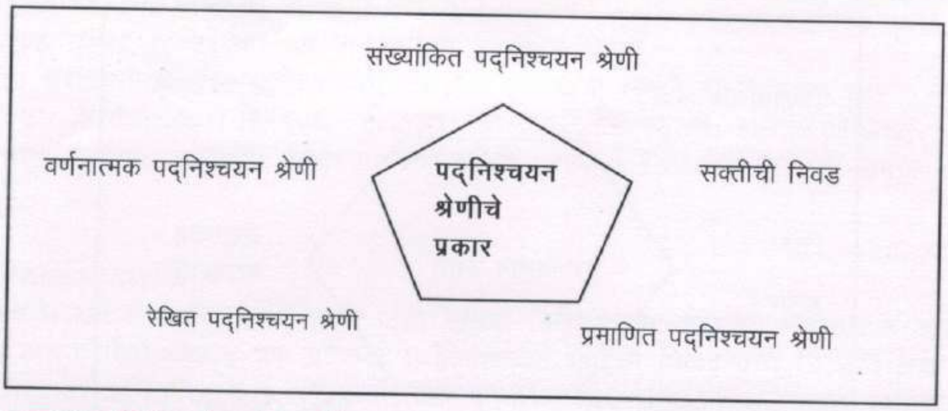

8. प्रमाणित चाचण्या (Standard test) :

प्रमाणित चाचण्या विश्वासार्ह माहिती मिळविण्याचे वस्तुनिष्ठ साधन मानल्या जातात. यांची वैधता व विश्वसनीयता उपयोजना पूर्वीच निश्चित केलेली असते. साधी अध्यापक निर्मित चाचणी प्रमाणित करण्यासाठी जटिल प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. चांगल्या चाचणीसाठी वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता, वैधता, व्यव्हार्यता व व मानक आवश्यक असतात. मानकांमुळे प्रमाणित चाचण्यांची उपयोगिता जास्त असते. बुद्धी, प्राप्ती, अभियोग्यता, व्यक्तित्व इत्यादी विषयासाठी उत्तम प्रमाणित चाचण्या उपलब्ध आहेत.

9. समाजमिती तंत्र (Sociometry technique) :

समाजमिती तंत्र प्रयोज्याच्या सामाजिक संबंधाची व स्थानाची माहिती मिळविते. समाजमितीमध्ये तीन तंत्रांचा उपयोग केला जातो.

1. नामनिर्देशन तंत्र
2. पद्निश्चयन यंत्र
3. ओळखा पाहू तंत्र

10. मानसशास्त्रीय कसोट्या (Psychological Tests) :

मानसशास्त्रीय कसोट्यांचा उपयोग बहुतेक प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधनामध्ये केलेला दिसून येतो.
मानसशास्त्रीय कसोट्याचे प्रकार

1. प्राविण्य कसोटी
2. अभियोग्यता कसोटी
3. बुद्धिमापन कसोटी
4. अभिरुची शोधिका
5. व्यक्तिमत्व मापन
6. निर्मितीक्षमता कसोटी

11. प्रक्षेपणशील तंत्र (Psychological Tests) :

प्रक्षेपण तंत्राद्वारे व्यक्तीमत्वा संबंधी वास्तविक अचूक व सत्य माहिती प्राप्त करता येते. प्रयोज्याच्या पूर्वग्रहांचा प्रभाव मुळीच नसतो. मनातील अगदी आतल्या गाभ्याला या चाचण्या हात घालतात. पण या मिळालेल्या आधारसामग्रीचा अर्थ जर योग्य लावला नाही. तर निष्कर्ष पूर्णपणे चुकीचे ठरू शकतात. त्यासाठी तज्ञ व कुशल व्यक्तींची आवश्यकता असते.

काही चाचण्यांची नावे.

1. रोशार्क इंक ब्लॉट टेस्ट **(Rorschach Ink Blot Test)**

2. थेमोटिक अपरसेप्शन टेस्ट **(TAT)**
3. चिल्ड्रेस अपरसेप्शन टेस्ट **(CAT)**
4. गाल्टन शब्द साहचार्य पद्धती
5. रोझनविगचे चित्र नैराष्य अध्ययन

12. प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत (Primary & Secondary Resources) :

ऐतिहासिक संशोधन करताना संशोधक जी माहिती संकलित करतो ती काही साधनांच्याद्वारे. याचे दोन प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे.

1. प्राथमिक स्त्रोत
2. दुय्यम स्त्रोत

1. प्राथमिक स्त्रोत :

घटना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या किंवा घटनेमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व्यक्तीने लिहून ठवलेल्या तसेच कृतीचा समावेश. दोन भाग पडतात.

1. अवशेष
2. लेखी व मौखिक अभिलेख

2. दुय्यम स्त्रोत :

या ठिकाणी लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली नसते. अनुभवलेली नसते. लेखक या घटनेचा साथीदार नसतो. त्यामुळे या साधनांची विश्वासार्हता फारच कमी असते.

वरील सर्व प्रकारच्या साधनाद्वारे संशोधक संशोधनाची माहिती संकलित करू शकतो.

संदर्भग्रंथ :

1. शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे
   लेखक– प्रा. रा.शं. मुळे, प्रा. वि. तु. उमाठे.
2. संशोधन पद्धती आणि आयसीटी
   लेखक– सौ.शिल्पा ननवेर, डॉ. आयेशा रंगरेज, डॉ. शिवाजी शिंदे
3. शैक्षणिक संशोधन पद्धती
   डॉ. वि.रा. भिंताडे
4. संशोधन पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग
   डॉ. दु. का. संत
5. **https://www.sltinfo.com.**

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 2 | ISSUE - 2 | 4TH DECEMBER - 2018

सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास

प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना[1] , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती[2]
[1]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
[2]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

संशोधनात ज्या परिकल्पनांनी आपण सुरुवात करतो. त्या परिकल्पनांचे मुल्यांकन करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध प्रकारची माहिती व आकडे आवश्यक असते तिला आपण संशोधनाची आधारसामग्री म्हणतो. ही आधारसामग्री विश्वासू व वैद्य असावी लागते. तिचे विश्लेषण व निर्वचन करूनच आपण संशोधनाचे निष्कर्ष मांडत असतो. त्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची आधारसामग्री आवश्यक असते. त्यासाठी विविध प्रकारची तंत्रे व साधने वापरली जातात.

संशोधक संशोधनासाठी माहिती कच्च्या स्वरूपात संकलित करतो. त्या कच्च्या माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांना संशोधनाची साधने म्हणतात.

व्याख्या :

संशोधकाला निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी मदत करते ते म्हणजे साधन होय.
विविध संशोधन पध्दतीमध्ये वेगवेगळी माहिती संकलनाची साधने वापरली जातात.

1. ऐतिहासिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :
निरीक्षण, प्रलेखांचा अभ्यास, प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोत.

2. सर्वेक्षण संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :
प्रश्नावली, मुलाखत, पडताळासुची, पद्निश्चयन श्रेणी, अभिवृत्ती शलाका, समाजमिती चाचण्या, कार्यालयीन अहवाल.

3. प्रायोगिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :
निरीक्षण, मुलाखती, समाजमिती, मानसशास्त्रीय चाचण्या, प्रयोग.

4. तुलनात्मक कार्यकारणमध्ये वापरली जाणारी साधने :
निरीक्षण, मुलाखत, पडताळा सूची, समाजमिती, चाचण्या

5. सहसंबंध संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :
साफल्य, बुद्धी व व्यक्तिमत्व मापनाच्या चाचण्या, विविध शलाका.

6. व्यक्ती अभ्यासपद्धतीत वापरली जाणारी साधने :
निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, समाजमिती, विविध चाचण्या.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 83 (खण्ड- 3) : समकालीन हिंदी कथा- साहित्य में विविध विमर्श
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

के बारे में जहाँ किशोर बाबू सोचते हैं कैसी जिंदगी है हमारे घरों में औरतों की। सारे दिन घर में बंद रहती है। कभी बाहर निकलना हुआ, तो ओढ़नी ओढ़कर या घूँघट डालकर। मारवाड़ी समाज में विधवा स्त्री को बिना किनारी के सफेद साड़िया पहनने के सिवा और कुछ पहनने का अधिकारी नहीं था। किशोर बाबू की भाभी जब यह सोचकर की आज तो सब पढ़े-लिखे लोगों की जमात आएगी-खुले विचारों वाली। आज यह साडी पहनने में कोई हर्ज नहीं। बिना कनेर की सफेद साड़ीया पहनते पहनते उकता भी चली है। बहुत प्रसन्न मन से वे साड़ी पहनकर शरमाती हुई कमरे से बाहर निकली तभी किशोरबाबू अपनी रूढिगत मानसिकता के कारण यह स्वीकार नहीं कर पाते। वे समाज की दुहाई देकर विधवानारी को उसी स्थिति में बनाये रखनाचाहते हैं-"तुम्हारा दिमाग क्या अब एकदम ही खराब हो गया है भाभी ?" उम्र बढ़ने के साथ-साथ आदमी की अकल बढ़ती है, पर मुझे लगना है, यू.पी.वालों की अकल कम होने लगती है। यह क्या इतने चटक-मटक रंग की साड़ी पहनी है। क्या कहेंगे लोग देखकर ? कुछ तो मर्यादा रखी होती समाज में। पुरूषतत्ताकत्मक समाज में एक विधवा स्त्री का अच्छे कपडे पहनने भर से ही मर्यादा खत्म होती है।

अलका सरावगी के इस उपन्यास में रूढ़िवादी समाज की कथा ही नहीं है, इसमें भारतीय समाज की विसंगतियों का वर्णन आज की आधुनिक परिस्थितियों के विपरित है, सच क्या है ? यह किशोर बाबू जानते है। वह स्त्रियों के प्रति हो रहे अन्याय के प्रति जानते तो है, किंतु सामाजिक बेड़िया उन्हें पुरातनता के खोल में लौट जाने पर विवशकर देती है। यह भारतीय मध्यमवर्गीय समाज का दिखावा है कि वह आधुनिकतो बनना चाहता है, किंतु समाज की बनाई रूढ़ियों के दायरे में रहकर।

अलका सरावगी के दूसरे उपन्यास "शेष कांदबरी"मे लेखिका जहाँ एक और स्त्री मन के कोमल भावनाओं को अभिव्यक्ति करती है, वहीं पूर्ण संवदेना तथा साहस से स्त्री शोषण की विभीषिका को भी उद्घाटित करती है। एक सदी से दूसरी सदी तक के समय और स्मृतियों के इतिहास के तनाव से नई उत्सुकता को जगाता है और साथ ही उपन्यास के परिचित ढाँचे को एक बार फिर तोड़ने की नई चुनौती भी पैदा करता है। इस उपन्यास के माध्यम से अलकाजीने तीन पीढ़ियों के द्वारा स्त्री जीवन की विविध समस्याओं का यथार्थ रूप ही सामने नहीं रखा है। साथ ही अबला कही जानेवाली औरत के सशक्त व जुझारू व्यक्तित्व को भी दर्शाया है। इस उपन्यास की कथा का विन्यास रूबी गुप्ता के जीवन पर किया गया है, जो की "परामर्श संस्था" के द्वारा सोशलवर्क का कार्य करती है। रूबी के माध्यम से अलका सरावगी ने स्त्री से जुड़े विविध पहलुओं जैसे, वह स्वतंत्रता और यातनातय जीवन जीते हूए संघर्षो में घिरी स्त्री से जुड़े प्रश्नों को उभारा है। साथ ही समाज से जुड़ी नारी के अनेक रूपों का वर्णन है जो कि किसी न किसी रूप में समाज के द्वारा सताई गई हैं या किसी अन्य रूप में अपनी अस्मिता की रक्षा के लिए प्रयासरत है।

अलका सरावगी का "कोई बात नही" यह उपन्यास जैसे एक मंत्र है,"हार न मानने की जिद और नई शुरूआतों के नाम"। इस उपन्यास में मोटे तौर पर शारीरिक रूप से अक्षम एक बेटे शशांक और उसकी माँ के प्रेम और दुख की साझीदारी की कहानी है। शशांक का जीवन कई तरह की कथाओं से भरा हुआ है। शशांक के जीवन की कथाओं के माध्यम से अलका सरावगी शशांक की माँ, मौसी, दादी आदि स्त्रियों की जिंदगी की कहानियाँ कहती हुई समाज में स्त्री की स्थिति पर प्रकाश डालती है। शंशाक की दादी का विवाह पंद्रह साल की उम्र में एक रूढ़ि वादी परिवार में हुआ जहाँ उन्हें अपने कमरे में जाने के लिए सास-ससुर के कमरे से होकर जाना होता था। बडों के सामने मुँह खोलना उस जमाने में कोई सोच भी नही सकता था। दहेज की समस्या नारी जीवन में हमेशा से रही है। शशांक की दादी बताती है की सर्वगुण संपन्न होने के

साहित्य के नवप्रवाह

- डॉ. सुजाता चव्हाण, मुख्य सम्पादक
प्रा. आरेफ शेख, सम्पादक
प्रा. नयन भादुले, सम्पादक
प्रा. अनिता चौधरी, सम्पादक

- प्रकाशक:
विझक्राफ्ट पब्लिकेशन्स् ॲन्ड डिस्ट्रीब्युशन प्रा. लिमिटेड,
१२९/४९८, वसंत विहार, मुरारजी पेठ, जुना पुणे नाका, सोलापूर- ४१३००१
भ्रमणध्वनी - ०९६३७३३५५५१, ०७०२०८२८५५२
ई-मेल - wizcraftpublication@gmail.com

- मुद्रक:
पालवी प्रिंटर्स,
१२९/४९८, वसंत विहार, मुरारजी पेठ, जुना पुणे नाका, सोलापूर-४१३००१

- ISBN: ९७८-९३-८६०१३-८३-५

- रुपये: ५००/-

सर्व हक्क सुरक्षित (या पुस्तिकेतील प्रकाशित माहिती पूर्व परवानगी शिवाय कुठल्याही माध्यमाव्द्वारे पुर्न प्रकाशित करता येणार नाही.)

या पुस्तकातील प्रकाशित माहिती, मते, विधान, विचार इत्यादी लेखकांचे वैयक्तिक असून लेखकांने व्यक्त केलेली मते, माहिती, विधाने, विचार, इत्यादी बाबत प्रकाशक, मुद्रक आदी सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1. केदारनाथ सिंह के काव्य में वृद्ध विमर्श — 01
डॉ. सतीश यादव
2. २१ वीं सदी के उपन्यासों में किन्नर विमर्श — 12
प्रा.डॉ. रणजीत जाधव
3. महिला कहानीकारों का स्त्री–विमर्श — 18
डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे
4. "चीफ की दावत कहानी में अभिव्यक्त वृध्द विमर्श" — 24
प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड
5. "मालती जोशी की कहानियों में लिंगभेद और रंगभेद की समस्या का चित्रण।" — 33
प्रा.डॉ.पवार राजाभाऊ श्रीहरी
6. "सुशीला टाकमौरे की आत्मकथा "शिकंजे का दर्द" में दलित विमर्श — 36
प्रा.प्रदिप बबनराव पंडित
7. 'जूठन' आत्मकथा : दलित संघर्श का सही दस्तावेज — 41
डॉ.पंडित बन्ने
8. स्त्री–सुबोधिनी में चित्रित कामकाजी महिलाओं की समस्या — 45
प्रा.डॉ.प्रवीण कांबळे
9. जनसंचार माध्यमों में स्त्री : मैत्रेयी पुष्पा — 48
डॉ. व्यंकट किशनराव पाटील
10. आदिवासी साहित्य का अन्य शास्त्रों से सम्बन्ध — 52
डॉ.भिमराव मानकरे
11. 'आग–पानी आकाश' उपन्यास में दलित चेतना — 58
डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ
12. आदिवासी जीवन का सार — 63
प्रा.बालिका रामराव कांबळे

13. 'नयी कहानियों में किन्नर विमर्श' 67
प्रा. चौधरी अनिता विश्वनाथ

14. 'कस्माई सिमोन' : लिव इन रिलेशन का नया आख्यान 72
प्रा.नयन भादुले-राजमाने

15. भारतीय नारी की सामाजिक स्थिति 80
डॉ. ईश्वरप्रसाद रामप्रसादजी बिदादा

16. आदिवासी जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यास : समय, समाज और संवेदना 84
प्रा.बोडखे एच.डी.

17. हिंदी साहित्य में दलित विमर्श 91
प्रा. डॉ. शहाजी चव्हाण

18. हिन्दी–मराठी दलित आत्मकथाओं मे सामाजिक चेतना 95
डॉ. व्ही. पी. चव्हाण

19. परम्परा में अपने को खोजती स्त्री अनामिका के काव्य संदर्भ में 100
आरिफ जमादार

20. 'नारी विमर्श - एक दृष्टिक्षेप' (विशेष संदर्भ : शेष कादंबरी - अलका सरावगी) 105
प्रा. डॉ. गोपाल बाहेती

21. आदिवासी साहित्य विमर्श (विशेष संदर्भ – अल्मा कबुतरी) 111
प्रा. डॉ. कडेकर सी.जी.

22. नारी के मानवी रूप का अनुशिलन 116
प्रा.डॉ. एस.एस. कदम

23. 'हिन्दी कहानी में नारी विमर्श' 121
प्रा. डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव

24. वीरागंना झलकारीबाई ...... एक दृष्टिक्षेप ! 125
प्रा.डॉ.मा.ना.गायकवाड

25. 'स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में हिंदी उपन्यास साहित्य' (शाल्मली के विशेष संदर्भ में) 131
डॉ. पुष्पलता अग्रवाल

26. ग्लोबल गांव के देवता विशेष संदर्भ में 136
डॉ. विजयकुमार कुलकर्णी

27. दलित विमर्श 141
डॉ.उर्मिला भिकाजीराव शिंदे

28. हिन्दी महिला काव्य में स्त्री विमर्श... 144
डा.गोखले पंचशीला

29. 'बरखा रचाई' उपन्यास में आदिवासी जीवन की यथार्थ 147
गुंड सचिन मधुकर

30. ओमप्रकाश वाल्मीकि की 'मुम्बई काण्ड' कहानी के सन्दर्भ में – दलित विमर्श 153
डॉ. सुनिता रामभाऊ हजारे

31. समकालीन हिंदी उपन्यासों में अभिव्यक्त स्त्रीविमर्श 156
प्रा. इम्रान शेख

32. मिथिलेश्वर के कथा साहित्य में अभिव्यक्त नारी विमर्श 232
किशोर श्रीमंत ओहोळ

33. उषा प्रियंवदा के उपन्यासों मं चित्रित अकेलापन 163
डॉ. काकानि श्रीकृष्ण

34. कृष्णा सोबती के उपन्यासों में स्त्री विमर्श 168
प्रा.कल्याण शिवाजीराव पाटील

35. महादेवी वर्मा के निबंधों में स्त्री विमर्श 214
सुरेन्द्रकुमार गिरधारीलाल साहु

36. जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में दलित विमर्श 178
डॉ.संजीवकुमार नरवाडे

37. समकालिन हिंदी उपन्यास में किन्नर 185
प्रा.डॉ.पठाण अयुबखॉन गुलाबखॉन

38. हिंदी उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श 193
प्रा. डॉ. अर्जुन पवार

39. आदिवासी : धर्म और प्रकृति दर्शन 197
प्रा. एस.एस.पवार

40. हिन्दी कविताओं में आदिवासी स्त्री 202
डॉ. प्रीति शर्मा – भट्ट

41. श्री गुरू नानक जी और संतों का मानवतावाद 209
डॉ. राकेश शर्मा

42. किसान जीवन की त्रासदी एक चिंतन 212
प्रा. राम दगडू खलंग्रे

43. हिंदी दलित आत्मकथा 218
बिरादार रंजना वामनराव

44. दलित विमर्श : आंबेडकरवादी विचाराधारा का प्रभाव 224
प्रा.डॉ.चोले सचिन रमेशराव
45. सुरजपाल चौहान के कविता संग्रहों में दलित संवेदना 230
प्रा. संजय गणपती भालेराव
46. हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श 237
संतोष मोतीराम आदमाने
47. जयप्रकाश कर्दम के काव्य में दलित विमर्श 242
('बस्तियों से बाहर' के विशेष सन्दर्भ में)
संतोष नागरे
48. आदिवासीयों के मन की टीस 248
शंकर दत्तात्रय कोळगिरे
49. "हिंदी कथा साहित्य में किसान विमर्श" 252
डॉ. सूर्यकांत शिंदे
50. नारी तुम केवल सबला हो कहानी में स्त्री विमर्श छ 258
डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड
51. जंगल जहॉं शुरु होता है में आदिवासी विमर्श 263
डॉ. सुलभा वाघंबर शेंडगे
52. हिंदी दलित कविता में अभिव्यक्त मूल्य 267
प्रा. डॉ. प्रकाश सदाशिव सूर्यवंशी
53. महिला लेखिकाओं के उपन्यासों में स्त्री विमर्श 272
श्री तुकाराम वसराम आडे
54. दलित विमर्श 276
डॉ. विलास कांबळे
55. जातीय मानदंड बनाम दलित साहित्य......... 281
डा.विलास अंबादास साळुंके
56. श्री गुरू नानक जी (सर्वधर्मीय वक्ता) 285
डॉ.के. श्याम सुन्दर
57. रामदरश मिश्र के उपन्यासों में किसान 289
राजकुमार अर्जुनराव बिरादार
58. साहित्य और स्त्री विमर्श 292
गुरव देवकांत

58
साहित्य और स्त्री विमर्श

गुरव देवकांत, शोधछात्र, हिंदी विभाग,स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड

हिंदी साहित्य में पिछले कुछ वर्षों से स्त्री विमर्श की चर्चा होती रही है और यह उपन्यासों और कहानियों के संदर्भ में अधिक देखी और दिखाई जा रही है। कोई विमर्श बुरानहीं होगा, क्योंकि साहित्य का एकमात्र उद्देश्य मनोरंजन मात्र नही है बल्कि अनेक प्रासंगिक विषयोंपर चर्चा, चिंतन, मनन और विमर्श भी है। यदि साहित्य लिखना और पढाना मात्र दिमागी ऐयाशी नही है अथवा खाली बैठे ठलुओं के समय काटने की जुगाड़ नहीं है तो जीवन में उठनेवाले अनेक प्रश्नों से उलझना ही पड़ेगा। यदि और कोई इनसे पीछा छुड़ा **मीलेपर** साहित्यकार इन पर सोच विचार किये बिना नहीं रह सकता। यह **सोचविचारही** आजकाल विमर्श के नाम से जाना जाता है। पर विचार–विमर्श साहित्य की जरूरी आवश्यकता है।

साहित्य सागर की धारा के समान है और लेखक किनारे के समान है जो इसे सही दिशा प्रदान करता है।संसार के यथार्थ को बाहय जगत के साथ भाषा और शब्दों के माध्यम से देखने की कोशिश रचना है और रचना को पाठ रूप में देखने का नाम 'साहित्य' है। वास्तव में साहित्य लेखक और पाठक दोनों के लिए भाषा के माध्यम से परकाया प्रवेश की साधना है। साहित्य का यथार्थ से रिश्ता सीधा भी हो सकता है और उलझा हुआ भी। समय और उसके संक्रमण को बताते हुए आज की रचना बेहद आख्यानात्मक है। साहित्य की यह स्त्रोतस्विनी युगों–युगांतरों की **छापलेकर**निरंतर प्रवाहित होती रहती है। इसमें उतार–चढाव आते रहते हैं। इसकी गति कभी तीव्र और कभी मंद होती रहती है। नयी **अनुभूतियाँ**, नयी **कल्पनाएँ** इसकी शाश्वत को कायम रखती हैं, भले ही समाज इसके किसी विशिष्ट गुणों को कितना ही अधिक या कम महत्व क्यों न दें। साहित्य संभवतः हर चीज के सीमांन्तपर खड़ा होता है, खुद समेत लगभग हर चीज के परे।

सभ्यता के क्रमिक विकास के साथ प्रवाहित होनेवाली स्त्रोतस्विनी, जिसमें अनुभूति का जल अपने नये परिवेश में आकर मिलता रहता है और भाषा के द्वारा अभिव्यक्त होकर परिलक्षित होता है, उसे ही हम 'साहित्य' के नाम से पुकारते हैं। असल में साहित्य वह रचना है, जो हमारी चिरपरिचित वास्तविकता को **संवेदना** की कौंध में उद्घाटित करती है और एक बारगी आँखोंसे उसे देखने के लिए छोड़ देती है।आज की रचना साहित्य की संवेदना से जुडी है, जिसकी संरचना देखने और सुनने की क्रियाओं से बनी है।देखने की क्षमता ने उसमें आलोचना का विवेक तथा सुनने की क्षमता में उसके कानों को कई ध्वनियों और आवाजों से भरा है, वह सिर्फ ध्वनियों को सुनने तक ही अपने को महसूस नहीं करती, बल्कि वह समय के ध्वनी–विहिन पदचाप और उनके खतरों को भी सुनने की कोशिश करती है। इसमें ढेर सारे मनुष्यों की **ध्वनियाँ** है! ढ़ेर सारे कोलाहल हैं! उन्माद और **सिसकियाँ**! कुछ स्त्री आवाजें भी हैं, क्योंकि संयोग से वह पृथ्वी पर रहती है। इन स्त्रियों की आवाजों को साहित्य ने बखूबी न सिर्फ सुना बल्कि उसे दर्ज भी किया है।

साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। साहित्य एक–दूसरे के दुःख में दुःखी होना और एक–दूसरे के सुख में सुखी होना सिखाता है। वह संपूर्ण मनुष्य का कल्याण हो यह मूल मंत्र और लोगों को देता है। लेकिन जब यहाँ आधी दुनिया को वंचित रखा जाए ऐसे में संपूर्ण साहित्य की कल्पना की ही नहीं जा सकती। जब आधी आबादी **अर्थात्** स्त्री को यह बोध हुआ तो इस विषमतापूर्ण स्थितिपर प्रश्नचिन्ह लगाना आरंभ कर दिया।पितृसत्ता किस तरह अपने हितों की रक्षा हेतु स्त्रियों का शोषण किया है। स्त्री विमर्श इन सब परिस्थितियों को **भली–भाँति** अनुभव किया है। लेखक राकेश कुमार के शब्दों में अगर कहा जाए तो "पैतृक सरकार ने ही दुनिया की आधी आबादी को अपना उपनिवेश बनाया है। तथा उन्हें आत्महीन, सत्वहीन, वाणीहीन भी किया है। स्त्री विमर्श ने सदियों से चली आ रही सत्वहीनताकी खामोशी को तोड़ा है। तथा अपनी चुप्पी को गहरे मानवी अर्थ दिए हैं। खामोशियों की दुनिया को तोड़ा**हैं।**"

साहित्य ने हजारों वर्षों से चलेआ रहे मनुष्य के इतिहास की इस मानवीय हत्या के खिलाफ पहली बार सामूहिक मनुष्यता के पक्ष में अपनी

आवाजबुलंद की है। साहित्य चाहे वह विश्व के किसी परिप्रेक्ष्य का हो, स्त्रियों के संदर्भ में आज जवाब देह है। आज के साहित्य ने भारतीय समाज के परिवर्तन की प्रक्रिया में अपनी वास्तविक भूमिका को रेखांकित करने का प्रयास किया है। यह काम करते हुए उसने अपनी सीमाओं और क्षमताओं का वस्तुगत आकलन भी किया है। यही कारण है कि स्त्री समर्थन में अपनी बात कहनेवाली आज की रचनाशीलता के अर्थ और सामर्थ्य में विकसित जनोन्मुख चेतना को प्रक्रियावादी, वर्चस्ववादी ताकतें भी इसके अस्तित्व से इंकार नही कर पा रही है। समकालीन रचनाशीलता ने स्त्री जीवन के पके हुए अनुभवों के बीच अपनी और बिल्कुल अपनी किंतु अचेतन भावना खोजी है। और यह भी किसी अन्य **कलारुप** की **भाँति**ही अंतिम नही है।

आज का साहित्य स्त्रियों के पक्ष में खड़ा होकर मनुष्यता के मूल के मर्म से जुड़ता है और मनुष्यता को मनुष्य से अलग करने वाली शक्ति का प्रतिकार करता है। मनुष्य होना ही तो मृत्यु को नकारना है क्योंकि मनुष्य की पीढ़ी दर पीढ़ी उपस्थिति ही उसकी शाश्वत जैसे उपस्थिति है। इसी उपस्थिति के चलते किसी मनुष्य को अपने मनुष्य में जीवित रहने का अमर अहसास रहता है, मनुष्यता की इस निरंतर उपस्थिति के साथ बने रहने वाले सकारात्मक मूल्य ही तो मनुष्यता की उपलब्धि है। यदि मानवीय एकता का यही सकारात्मक तत्व बना रहा तो मनुष्यता विरोधी तत्व स्वयं मे व नष्ट हो जाएगा। साहित्य नारी की सुरक्षा की कीमत देकर इन्साफ हासिल करने के लिए जमीन आसमान एक कर रहा है। अतीत के दस्तावेजों को इकट्ठा कर आधुनिक युग की बेचैन औरतों पर साहित्य प्रकाश डाल रहा है, और अपने सपनों को यथार्थ का रूप देने का प्रयास कर रहा है।

समाज और साहित्य में अब नारी शक्ति के रूप में उभर रही है। इस प्रक्रिया को कोई रोक नही सकता। सौंदर्यशास्त्री और कलाशास्त्री लाख जतन करले 'स्वतंत्रता की अभिव्यक्ति' और 'स्त्री' पर पुराणपंथी सबसे पहले रोक लगाते हैं। भले ही अपने पैर पर खड़ी एक **औरत**को स्वीकार करने में अभी अपने समाज को समय लगे।

आज शिक्षा और अधिकार की सजगता बढ़ने के साथ ही स्त्रियाँ पुरुष प्रभुत्व के दुरुपयोग के विरुद्ध आवाज उठाने लगी है, हालांकि अभी ज्यादातर स्त्रियाँ न तो अत्याचारों की शिकायत करती हैं और न ही अपनी

सुरक्षा के लिए बनाए गए कानूनों के इस्तेमाल का साहस जुटा पाती है। इसका प्रमुख कारण उनका सामाजिक परिवेश है। बचपन से ही समर्पण, निर्भरता, त्यागपूर्ण प्रेम, वफादारी के आदर्शों व नैतिक शिक्षा के द्वारा उनकी सोच को अनुकूलित करके उन्हें दिमागी रूप से गुलाम बनाने का प्रयास किया गया है। उनके अंदर उमड़ते प्रश्न जो जबान तक आते–आते खो जाते हैं या निकलते हैं तो अस्फुट से जिनका कोई आकार नहीं होता। उन्हें हमेशा संस्कार और अनुशासन के नाम पर दबा दिया जाता है। इसका श्रेय कुछ हद तक पुरुष की नैतिक भावनाओं और सभ्यता को जाता है।

नैतिकता, परंपरा और मर्यादा का पर्याय बन चुकी स्त्री किसी न किसी न बहाने दमन और शोषण का शिकार होती है। समाज की मुख्यधारा से खारिज की जाती हुई वह अस्मिता के लिए लड़ती **जद्दोजहद** करती अंततः चुकती जाती है। साहित्य में जो दिखता है वह समाज में भी मौजूद है खासकर स्त्री के संदर्भ में जो सामाजिक व्यवस्था को दुरुस्त करने परिवारिक वंश वृद्धि के लिए तथा मर्यादा और लोकापवाद के कड़वे प्रश्नों से टकराती है। किसी भी समाज की सामाजिक व्यवस्था ही समाज की उन्नति अवन्नति कारक होती है। व्यवस्था बदलेगी, तभी समाज बदलेगा, समाज की सोच बदलेगी तो स्त्रियों की दशा बदलेगी।

संदर्भ :

1. नारी विमर्श और अलका सरागवी का कथा साहित्य–डॉ. प्रीती त्रिवेदी.
2. साहित्य में स्त्री विमर्श का महत्व और रघुवीर सहाय की रचनाएँ – दिनेशकुमार यादव
3. हिंदी साहित्य में नारी विमर्श, सुधेश–गदयकोश
4. नारी विमर्श – राकेश कुमार

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविदयालय, नांदेड
तथा भाषाविभाग हरिहर प्रतिष्ठान दूवारा संचलित

गोविंदलाल कन्हैयालाल जोशी (रात्र) वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

के तत्वावधान में स्व. गोविंदलाल जोशी की स्मृति में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य के नवप्रवाह

मुख्य सम्पादक
डॉ. सुजाता चव्हाण
प्र. प्रधानाचार्य

सम्पादक
प्रा. आरेफ शेख
प्रा. नयन भादुले
प्रा. अनिता चौधरी

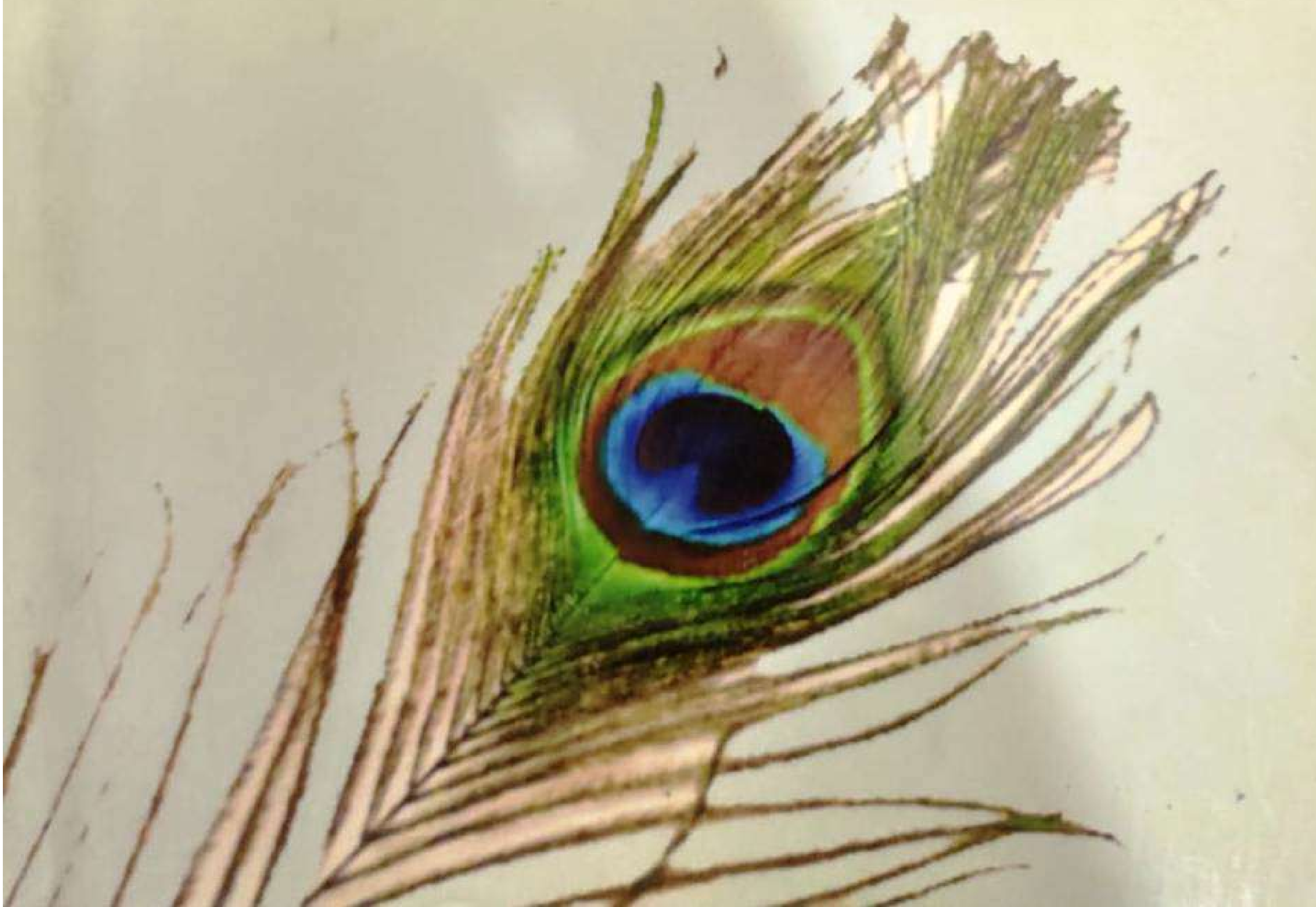

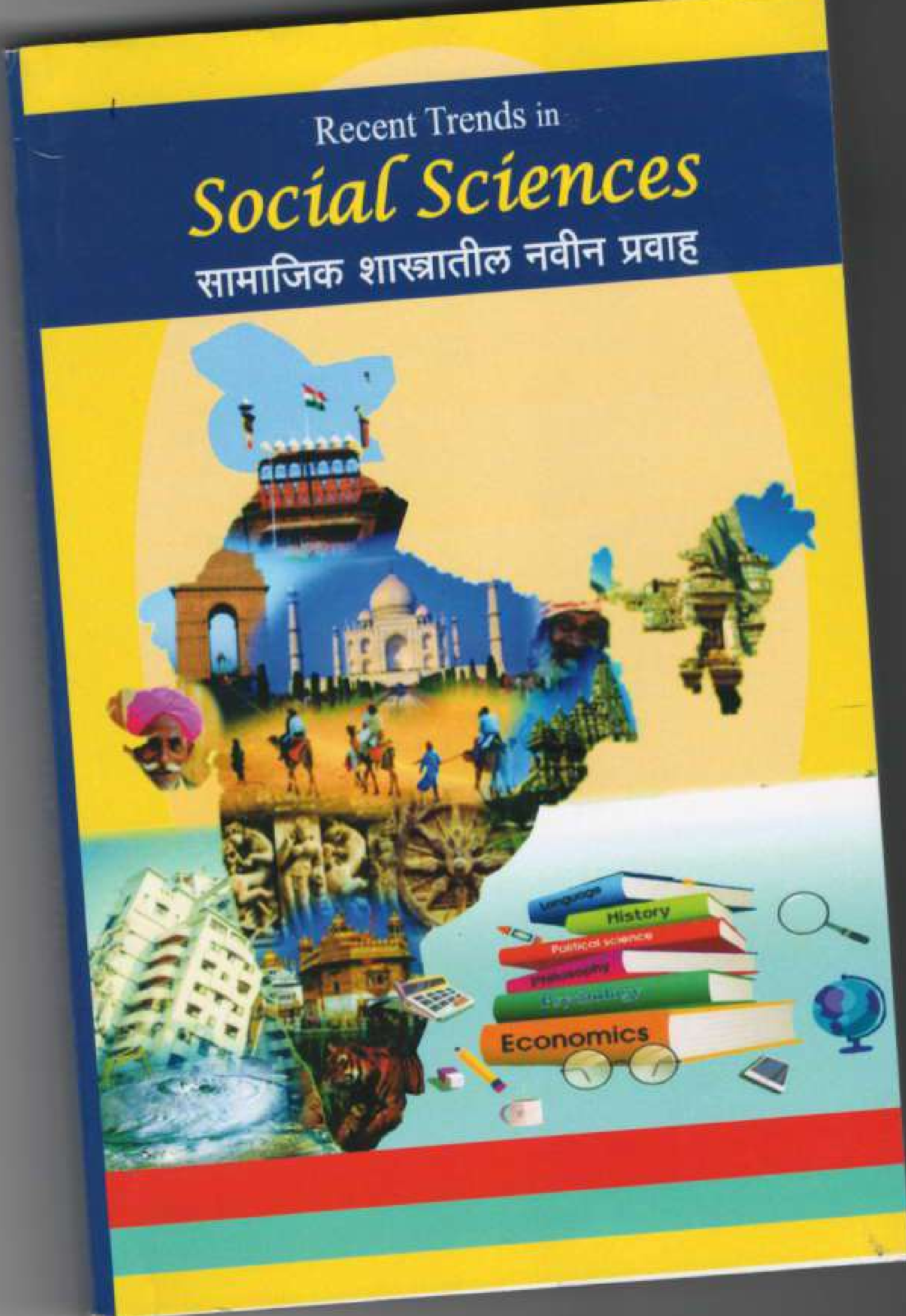
Recent Trends in
Social Sciences
सामाजिक शास्त्रातील नवीन प्रवाह
Language
History
Political science
Philosophy
Economics

Recent Trends in Social Sciences

सामाजिक शास्त्रातील नवीन प्रवाह

Publisher
I/C. Principal,
Arts and Commerce College, Nagthane,
Tal and Dist. Satara

@ All Rights Reserved to the Publisher only

. First Edition - May 2023

Printed by
Tanvi Enterprise
855/A, Shaniwar Peth,
Satara - 415 002
Mob. 9673835203

• ISBN No.978-81-949976-0-8

• Price - 400/-

Note -
The editorial board and publisher do not necessarily agree with the views expressed in the research paper in the book. It will be the author's responsibility.

Review Committee

Department	*Member*
Economics	***Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar*** (L.B.S.College of Arts, Science & Comm., Satara)
History	***Dr. Suresh Vasant Shikhare*** (Shri. Shahaji Chhatrapati College, Kolhapur) ***Dr. Siddharth Kattimani*** (Vivekanand College, Kolhapur)
Political Science	***Dr. Sachin Patil*** (Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur) ***Dr. Khanderao Khaladkar*** (Jaysingpur College, Jayshingpur)
Sociology	***Dr. Sandhya Arun Paudmal*** (Prof. Sambhajirao Kadam Mahavidyalaya, Deur)
Geography	***Dr. Arjun Shivaji Wagh*** (PDVP Mahavidyalaya, Tasgaon)

13	Mr. Santosh Bapurao Nilakhe	Study on the attitude of Villages towards HIV/-IDS	101
14	Mr. Ambi Govind Maruti	Emerging Trends in Social Science Research	106
15	Dr. Harpreet Singh	Analysis Of In-Migration to South-Eastern Districts Of Haryana With Reference To Gurgaon and Faridabad	115
16	Mr. Dipak Uddhav Gurav Mr. Somnath B. Gaikwad	Problems Of Solid Waste In SataraCity and Its Management	127
17	Dr. Mukesh Jaykumar Kulkarni	Sustainable Agricultural Development: Latur District	133
18	Dr. Amruta Ashok Kulkarni	Population Explosion and Population Education: An Indian Perspective	142
19	Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	Women Empowerment in India: A Critical Analysis	145
२०	डॉ. राजाराम कांबळे	लोकसंख्येचा विस्फोट : भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक आव्हान	१५०
२१	प्रो. निता नागेश बर्गे	भारतीय अर्थव्यवस्थेचेबदलते स्वरूप	१६१
२२	श्री. विलास बी. कांबळे आणि डॉ.सौ.स्वर्णलता बालाजी बारके	वर्धा जिल्ह्यातील अल्पभुधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या	१७१
२३	प्रा.रणधीर हिंदुराव शिलेवंत आणि डॉ.स्वाती महीपती शेडगे	डिजिटल शेती: भारतातील आव्हाने आणि शक्यता	१७६
२४	श्री. अमित धर्मा पोवार	शाश्वत विकास एक काळाची गरज	१८४
२५	तय्यब साहेबलाल शेख	इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढवण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन	१९२
२६	डॉ. रमेश धनराज जाधव	स्वातंत्र्यलढ्यात सातारा जिल्ह्यातील वकिलांचा सहभाग	१९८

२७	प्रा. सचिन सुभाष बोलाईकर	'खाद्यसंस्कृती इतिहास लेखन-प्रकाराची तोंडओळख; कोल्हापूर राज्यातील खाद्यसंस्कृतीची कांही उदाहरणे'	२०६
२८	डॉ. सुनिता हनुमंतराव गित्ते	इतिहास लेखनातील नवीन प्रवाह: स्थानिक इतिहास	२१५
२९	डॉ. चंद्रकांत बाबुराव कुंभार	कराड परिसराचे यशवंतराव	२२३
३०	प्रा. जयसिंग रोडबा राठोड	हरितक्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या कृषि क्षेत्रातील योगदान	२२९
३१	प्रा. राहुल किसान गंगावणे	श्रीमंत छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (थोरले)नगरवाचनालय,सातारा : एक अभ्यास	२४१
३२	प्रमोद सुभाष शेंडगे	महात्मा गांधी व स्त्रीमुक्ती विषयक विचार	२४७
३३	श्री. पराग अवधूत कुलकर्णी आणि प्रा.डॉ.एच. एम. लोंढे	आधुनिक साधनांची ऐतिहासिक संशोधनातील उपयुक्तता	२५३
३४	संतोष उमाकांत गुरवआणि प्रा.डॉ. विश्वनाथ महादेव आवड	भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मोदी-नीती (२०१४-२०१९)	२५७
३५	राठोड-पाटील सुधीर रंगनाथ आणि डॉ. घटेवाड एम.टी.	भारतातील बंजारा समाजाचे प्रबोधन आणि अर्थकारण	२६६
३६	डॉ. दत्ता माधवराव कुंचेलवाड	म.जोतीबा फूलेंचे शासन संस्थे-विषयी विचार आणि सद्यस्थितीत भारताचे राजकारण	२७०
३७	भडोळे नेहा काशिनाथ आणि डॉ. घंटेवाड एम.टी.	सुषमा स्वराज आणि राजकीय महिला सक्षमीकरण	२७८
३८	श्री.राजेंद्र बाळासाहेब म्हमाणे आणि प्रा.डॉ. संगमेश्वर जगदेवप्पा निला	भारत सरकारचे २०१४ पासूनचे परराष्ट्रधोरणव G २० परिषद	२८४

इयत्ता नववीच्या विदयार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढवण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन

तय्यब साहेबलाल शेख
संशोधक, कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सोलापूर.
Email:tayyabshaikh400gmail.com Mobile: +91 9921 828 205

सारांश

इतिहास हा विषय रंजक घटना व घडामोडींनी नटलेला असून तो विदयार्थ्यांना रंजकपध्दतीनेच शिकवता आला पाहिजे नाही तर इतिहासासारखा सोपा विषय विद्यार्थ्यांना अवघड वाटू लागतो.आजच्या ज्ञानरचनावादाच्या युगात विदयार्थी स्वतःचे ज्ञान स्वतः मिळवत आहे.त्यासाठी शिक्षकांना फक्त मार्गदर्शकाची भूमिका बजावायची असून विदयार्थ्यांना विषयाशी निगडीत साहित्य पुरवाय आहे. इतिहासासारखा विषय संगणकाद्वारे शिकवताना विदयार्थ्यांना इतिहासाती संकल्पना खुप लवकर समजतात व इतिहास विषयातील संपादणूकीत वा होते.संगणक आधारित अध्यापनामुळे इतिहास विषयक संपादणुकीची परिणा कारकता तपासण्यासाठी सदर संशोधन संशोधकाने हाती घेतले आहे.

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक संशोधन पध्दतीची निवड के असून प्रायोगिक व नियंत्रित असे दोन गट करून प्रायोगिक गटाला संगण आधारित कार्यक्रम राबवले तर नियंत्रित गटाला पारंपारिक पध्दतीने अध्या केले.अध्यापन करण्यापूर्वी दोन्ही गटाला पूर्व चाचणी दिली व कार्यक्रम रा वल्यानंतर उत्तर चाचणी घेतली. आलेल्या गुणांवरून संख्याशास्त्रीय साधनां मदतीने निष्कर्ष काढण्यात आले.

संगणक आधारित कार्यक्रम राबवलेल्या प्रायोगिक गटातील विदयार्थ्यां संपादणूक नियंत्रित गटातील विदयार्थ्यांपेक्षा अधिक असल्याची आढ आले व प्रायोगिक गटातील विदयार्थ्यांच्या संपादणूकीमध्ये ही लक्षणीय व दिसून आली.

महत्त्वाचे शब्दः- इयत्ता नववी, विदयार्थी, इतिहास, संपादणूक, संगणक आधारित कार्यक्रम, अभ्यास.

प्रस्तावना :-

इतिहास हा शालेय अभ्यासक्रमातील आवश्यक विषय आहे. इतिहासाद्वारे विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण अनुभूती दिल्या जातात. अखिल मानवजातीचे कल्याण करण्याचे उत्तरदायित्व इतिहासाकडे आहे.मात्र त्यासाठी इतिहासाचा खरा अर्थ व त्याचे महत्त्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे.इतिहासाचे मानवजातीतील महत्त्व समजून घेऊन इतिहासाची अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया आनंददायी करण्याची जबाबदारी इतिहास अध्यापकाने पार पाडावयाची असते.

इतिहास अर्थ व व्याख्या::-

इतिहास अर्थ

अ) व्युत्पत्तीच्या दृष्टिकोणातून 'इतिहास' या शब्दाचा खालील अर्थ संभवतो.

इति- ह - अस् = असे हे घडले किंवा हे असे घडून आले.

इतिहास व्याख्या

इतिहासाची संकल्पना समजावून घेण्यासाठी काही व्याख्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१.मानवी प्राण्याच्या पृथ्वीतलावरील उत्क्रांतीचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. इतिहास म्हणजे आपल्या सर्वांगीण भूतकालाचे समग्र चित्र होय -वि. द. घाटे

२.व्यक्ती व समाज यांचे एकमेकांवर आघात व प्रत्याघात प्रत्यही चालूच असतात.या आघातांची व प्रत्याघातांची कार्यकारणभावाने केलेली नोंद म्हणजे इतिहास म्हणावयास हरकत नाही.-श्री. मा. ठिगळे

३.घटनांची व घडामोडींची कारणे व परिणाम यांची संगतवार मांडणी व वर्णन करणे म्हणजे इतिहास - श्री. मा. पत्की

इतिहास विषयाने आजची पिढी घडविली तरच ती पिढी देशाचा उज्वल इतिहास घडविण्यास समर्थ होईल.विदयार्थ्यांमध्ये मर्मदृष्टी,चिकित्सक वृत्ती, योग्य संपादणूक,सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी इतिहास अध्यापन ही तितके परिणामकारक होणे गरजेचे आहे. योग्य अध्ययन अनुभूती देणे आवश्यक आहे.केवळ अर्थहीन पाठांतर,रटाळ वाचन,विदयार्थ्यांचा सहभाग नसणे,अशा गोष्टी इतिहास विषयक संपादणूक कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात.म्हणून

शिक्षकांनी कृतीचा व तंत्राचा हेतुपुरस्सर अवलंब करणे अगत्याचे आहे. इतिहास हा संस्कृती मूल्य,बौध्दिक मूल्य,नैतिक मूल्य यांचेही संरक्षण व संवर्धन करीत असतो म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयासंदर्भात संपादणूक निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे.

आधुनिक काळात जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात जसे व्यक्तीभेद दिसून यायला लागले. तसे संपादन परीक्षणाचे महत्व वाढले आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातही ज्ञानाचे संपादन किती प्रमाणात झाले.याचे परीक्षण करणे अत्यावश्यक ठरते. या क्षेत्रांशी संबंधित असलेले सर्वघटक विद्यार्थी,शिक्षक,शिक्षणपध्दती, अभ्यासक्रम किंवा शिक्षणाचे कोणतेही अंग त्याचे मूल्यमापन केवळ संपादित ज्ञानाच्या मापनानेच होऊ शकते.

संपादन व्याख्या:

सुपर (Super) in achievement test is one, designed to measure a student's grasp of knowledge or his proficiency in certain skills.

विद्यार्थ्यांनी ग्रहण केलेले ज्ञान, कौशल्य आणि क्षमता यांच्या मापनासाठी तयार केलेला अभिकल्प (योजना) म्हणजे उपलब्धी/संपादन परीक्षण होय.

फ्रीमॅन (Freeman) - test of educational achievement is one designed to measure knowledge, understanding or skills in a specified subject or a group of subjects.

व्यक्तींनी एखाद्या विशिष्ट विषयाचे किंवा पाठ्यक्रमातील विभिन्न विषयांचे किती प्रमाणात ज्ञान,कौशल्य प्राप्त केले आहे व त्यांचे किती प्रमाणात आकलन झाले आहे,याचे मापन करणारी अभिकल्प योजना (Design) म्हणजे उपलब्धी/ संपादन परीक्षण होय.

शैक्षणिक संपादणूक अर्थ

विद्यार्थ्यांनी ज्या बाबी संपादन कराव्यात अशी अपेक्षा ठेवून जो अध्यापन अनुभव दिला जातो त्याबाबी विद्यार्थ्यांनी संपादन केल्या आहेत की नाहीत हे तपासण्यासाठी जी चाचणी घेतली जाते त्या चाचणीस संपादणूक चाचणी असे म्हणतात.

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व, तर्कविसंगत पूर्वग्रह,कर्मठपणा,प्रादेशिकता आणि जातीयता यांच्यापासून मुक्त व्हावे, विद्यार्थ्यांमध्ये शास्त्रीय व प्रायोगिक दृष्टिकोन निर्माण व्हावा आणि त्यातून भूतकाळाकडे पाहण्याची चिकित्सक व शास्त्रीय दृष्टी निर्माण होण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयक संपादणूक अत्यंत

फार गरजेचे आहे.विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयक संपादणूक निर्माण करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाची निर्मिती करून त्याची परिणामकारकता पडताळ-ण्यासाठी सदर संशोधनाची आवश्यकता आहे.

संशोधनाचे शीर्षक:-

इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढ-विण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१.इ.नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या इतिहास विषयातील संपादणूकीचा शोध घेणे.

२.इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रम विकसित करणे.

३.इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी विकसित केलेल्या कार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासणे.

शून्य परिकल्पना:-

इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत कोणताही सार्थ फरक दिसून येत नाही.

संशोधन परिकल्पना:-

इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो.

संशोधन कार्यपध्दती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक पध्दतीची निवड केली.

सदर संशोधनात संशोधकाने विद्यार्थ्यांना इयत्ता आठवीमध्ये इतिहास विषयात वार्षिक परीक्षेत मिळालेल्या गुणांचा आधार घेण्यात आला. सदर आठवीच्या वार्षिक परीक्षेत इतिहास विषयात १०० गुणांपैकी ५० गुण मिळवलेल्या ७० विद्यार्थ्यांची निवड यादृच्छिक पध्दतीने करण्यात आली.तसेच एका आड एक विद्यार्थ्यांची निवड प्रायोगिक व नियंत्रित गटासाठी करण्यात आली.३५ विद्यार्थी प्रायोगिक गटासाठी तर ३५ विद्यार्थी नियंत्रित गटासाठी समतुल्य निवडले.

प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रम राबवले तर नियंत्रित गटातील विद्या-र्थ्यांसाठी पारंपारिक अध्यापन पध्दतीचा वापर केला.कार्यक्रम राबवण्यापूर्वी

पूर्व चाचणी व कार्यक्रमानंतर उत्तर चाचणी नंतर मिळवलेल्या गुणांच्या आधारे संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करून परिणामकारकता पडताळण्यात आली.

नमुना निवड पध्दती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सोलापूर शहरातील स्वामी विवेकानंद प्रशालेची निवड असंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने केली आहे.तसेच इयत्ता नववीतील ७०% म्हणजे ७० विद्यार्थ्यांची निवड संभाव्यता आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने केली आहे.तसेच प्रायोगिक व नियंत्रित गट असे दोन गट करून प्रत्येक गटात ३५-३५ विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.

संशोधनाची साधने:-

सदरील संशोधनात संशोधन साधन म्हणून खालील साधनांची निवड करण्यात आली आहे.

१. शिक्षक निर्मित पूर्व संपादणूक चाचणी
२. शिक्षक निर्मित उत्तर संपादणूक चाचणी
३. शिक्षक निर्मित संगणक आधारित कार्यक्रम.

अर्थनिर्वचन:-

गट	एकूण विदयार्थी	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधिनता मात्रा	सारणीवरून t मूल्य ०.०५	०.०१ स्तर
नियंत्रित गट (पारंपारिक अध्यापन)	३५	१३.८५	३.९९	६८	२.०० प्राप्त t	२.६६
प्रायोगिक गट (संगणक आधारित कार्यक्रम)	३५	१६.७४	१.३३	६८	२.०० प्राप्त t	४.०

निष्कर्ष:-

't' परीक्षेवरुन, प्राप्त 't' '(४.०७) नमुना 't' (२.६६) ----

०.०१ सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन परिकल्पना इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित

करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विदयार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो याचा स्विकार केला.

१.इयत्ता नववीच्या ६३ टक्के विदयार्थ्यांची इतिहास विषयक संपादणूक निम्न दर्जाची आहे.

२.इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवल्या नंतर ७१ टक्के विदयार्थ्यांची इतिहास विषयक संपादणूक उच्च दर्जाची आढळली.

३.प्रायोगिक गटाचे मध्यमान(१६.७४) व प्रमाण विचलन(१.३३) इतके तर नियंत्रित गटाचे मध्यमान(१३.८५) व प्रमाण विचलन(३.९९) इतके आहे.

४.इयत्ता नववीतील विदयार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विदयार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो.

समारोप:-

इतिहास अध्यापनात वर्तमानकाळाची जाण ठेवणे व भविष्याचा वेध घेणे या दोन महत्वाच्या बाबी आहेत. मानवी जीवनावर परिणाम करणाऱ्या) तसेच मानवी संस्कृती समृध्द करणाऱ्या महत्वाच्या घटना,व्यक्ती,प्रसंग यांची स्थूल स्वरूपात ओळख इतिहासातून होते म्हणून इतिहास विषयाचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.इतिहास अध्यापन जर निरस झाले तर हा विषय विद्यार्थ्यांना निरस वाटतो. त्यासाठी शिक्षकांनी इतिहास विषयाच्या अध्यापनामध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया मनोरंजक करून विदयार्थ्यांमध्ये संपादणूक वाढवावी.

इतिहास विषयाच्या शिक्षकांनी घटकनिहाय संगणकनिर्मित साहित्याचे विकसन करावे.जेणेकरून विद्यार्थ्यांना इतिहास विषय सोप्पा वाटून इतिहास विषयाविषयी संपादणूक निर्माण होईल.तसेच शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या इतिहास विषयक संपादणूकचे मापन करण्यासाठी चाचण्या तयार कराव्यात.

संदर्भ :-

१. शिक्षणातील परीक्षण आणि मापन, फाटक,मा.,मे २००५, पृ.क्र.१६०
२. शिक्षणातील परीक्षण आणि मापन, फाटक,मा.,मे २००५, पृ.क्र.१५९
३. इतिहासाचे आशययुक्त अध्यापन, दुनाखे, अ. २००५ पृ.क्र. १
४. इतिहासाचे आशययुक्त अध्यापन, दुनाखे, अ. २००५ पृ.क्र. २-४

!! तमसो मा ज्योतिर्गमय !!

MATOSHRI GIRIJABAI DHOBALE WOMEN'S COLLEGE OF EDUCATION

17 Mhada, Vijapur Road, Jule Solapur (MS) 413008

https://www.mgdwcollege.com/

3.2.1 .1

FIRST PAGE OF THE ARTICLE/JOURNALS WITH SEAL AND SIGNATURE OF THE PRINCIPAL

ISSN 2320-6263 | UGC Approved Journal No . 64395

RESEARCH ARENA

VOL. 5 | ISSUE 11 | FEB 2018

CHALLENGES OF QUALITY EDUCATION IN THE PRESENT SCENARIO

SPECIAL ISSUE

Chief Editor Dr. Rajshekhar Hiremath
Editor Mr. S.A. Lalsangi

गुणवत्तापुर्ण उच्च शिक्षण: एक आव्हाण
प्रा. डॉ. व्ही.जी. घोनशेटवाड
194-199

कनिष्ठ महाविद्यालयातील इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान साधनांच्या प्रभावाचा अभ्यास
डॉ. महादेव सदाशिव डिसले
200-206

जम्मू-काश्मीर राज्याच्या ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षणाची स्थिती, समस्या आणि संभाव्य उपायोजना
श्री भारत बापू बिचितकर
207-214

अध्यापक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना 'विज्ञान व गणित अध्ययन-अध्यापनशास्त्र' या विषयाच्या अध्यापनासाठी संगणक सहाय्यित अनुदेशन कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास
श्री. शिवराज अप्पाराव ढाले आणि प्रा. राम अप्पाराव ढाले
215-221

आजच्या उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने
प्रा.डॉ. विजय रेवजे
222-225

उच्चशिक्षणाचे स्वरुप : त्यापुढील आव्हाने
दत्तात्रय विश्वंभर जाधव आणि प्रा. डॉ. महेश मोटे
226-230

गुणवत्तापूर्वक शिक्षण : एक दृष्टीकोन
प्रा. देवकांत गुरव
231-233

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

RESEARCH ARENA
ISSN 2320-6263
Vol 5. Issue 11. Feb 2018. pp. 231-233
Paper received: 01 Feb 2016.
Paper accepted: 16 Feb 2017.
© VISHWABHARATI Research Centre

गुणवत्तापूर्वक शिक्षण : एक दृष्टीकोन

प्रा. देवकांत गुरव

प्रास्ताविक

जगण्यासाठी अन्न व हवा आवश्यक हे सिध्द सत्य आहे. त्याच प्रमाणे जगण्याकरिता शिक्षण आवश्यक आहे असेच म्हणावे लागेल माणसाचे जीवन शिक्षणाने विभूशित होते. कलाकाराने जसेआपल्या चित्रात सुंदर रंग भरावे, कुंभाराने जसे मातीतून सुंदर कलाकृती घडवून आणावी तसेच शिक्षण देखील मानवाच्या जीवनाचे उत्कर्ष, उन्नयन घडवून आणण्याचे कार्य करते.

हर्बार्ट स्पेन्सर शिक्षणाचे महत्व सांगताना म्हणतात, ''सर्वंग सुंदर जीवन जगण्याची तयारी म्हणजे शिक्षण होय.'' शिक्षण हे व्यक्तिला सर्वांग सुंदर बनवू शकते. प्रत्येक व्यक्ति हा दुसऱ्या व्यक्तिपेक्षा निराळा असतो म्हणून त्याच्या वैयक्तिक विकासाकरिता त्याला सद्विचार व सदाचार यांचे अनुभव देणे आवश्यक आहे. त्याला जन्मजात गुणाचे पोषण व वाढीस उपयुक्त असे अनुभव त्याला देणे गरजेचे आहे.

प्रा. देवकांत गुरवः मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, कुळे सोलापूर

शिक्षाणाचा मानवी जीवना वर होणारा परिणाम खालील गोष्टीवरून अधिक स्पष्ट होईल.

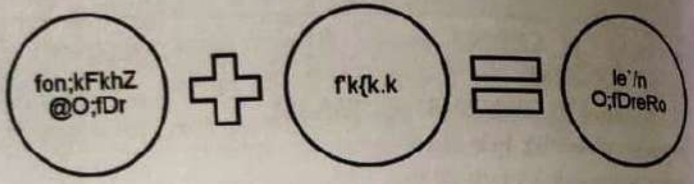

म्हणून शिक्षण असे असावे की ज्याने व्यक्तिला सत्य असत्याचा फरक करता येईल आणि सत्य, शिव, सुंदर जीवन जगता येईल. शिक्षण म्हणजे पुस्तकी ज्ञान नव्हे तर शिक्षण म्हणजे समृध्द संस्कार होय. हे संस्कार बालकांना अनुभवांच्या द्वारे देता येतील. हे अनुभव जितके उचित, विविध, जीवनस्पर्षी असतील तसेचते व्यकितमत्व घडेल.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणअर्थ :

शिक्षणामध्ये गुणवत्ता असणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट प्रत्येक वेळेस सांगितलीजाते. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण जे प्रत्येक मुलाच्या किंवा व्यक्तिच्या उपयोगी पडेल. त्याच बरोबर प्रत्येक मुलाच्या क्षमतांच्या संपूर्ण विकासाठी उपयोगी पडेल. ह`शिक्षण प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक भिन्नता लक्षात घेऊन दिलेले असेल. प्रत्येक मुलाचे शिकणे, अध्ययन वेगवेगळ्या पध्दतीला सहाय्यकारी असेल. ज्यामुळ वर्गातील कोणताही विदयार्थी शिकण्यापासून वंचित राहणार नाही याबरोबर प्रत्येक मुलाच्या भिन्न गतिप्रमाणे, प्रकल्प पध्दतीनुसार त्यांना शिकण्यासाठी संधी देणाराअसेल.

विदयार्थ्यांना चर्चेच्या माध्यमातून स्वत:ची मते मांडण्याचा आणि ज्ञान निर्मितीची प्रक्रिया पार पाडण्याची संधी मिळेल. यामध्ये शिक्षकांच्या दृष्टीकोन लवचिकअसेल. शिक्षक इतरांसोबत शिकण्यासोबतच स्वत:च्या प्रयत्नातून शिकण्याची संधी देतील जेणेकरून मुलांच्या आत्मविश्वासामध्ये वृष्दी होईल.

जीवन कौशल्यांचा विकास

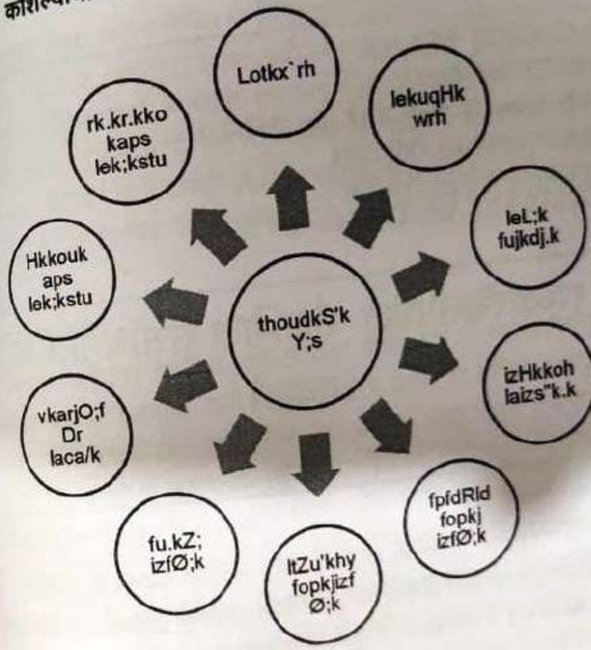

ISSN 2320-6263 | UGC Approved Journal No . 64395

RESEARCH ARENA

VOL. 5 | ISSUE 11 | FEB 2018

CHALLENGES OF QUALITY EDUCATION IN THE PRESENT SCENARIO

SPECIAL ISSUE

Chief Editor Dr. Rajshekhar Hiremath
Editor Mr. S.A. Lalsangi

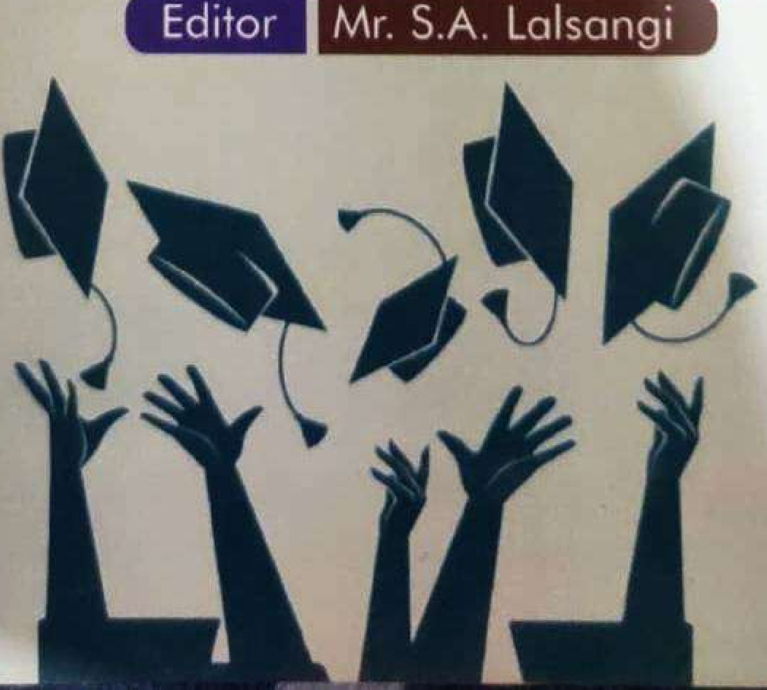

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील घेताना प्रशिक्षणार्थींना मराठी सराव पाठ येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास
श्री. माळी कैलास पांडुरंग
264-268

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक शिक्षण
डॉ. नदाफ एस. आय आणि डॉ. पांढरे वासंती
269-272

शैक्षणिक व्यवस्थापन : शिक्षण क्षेत्रातील गुणवत्ता, दर्जा व कार्यक्षमता वाढविण्याचे साधन
प्रशांत बजरंग चाबुकस्वार
273-278

दोन वर्षांच्या बी.एड. अभ्यास क्रमामधील सराव पाठ ज्ञान रचनावादानुसार शिकवताना शिक्षक प्रशिक्षणार्थींना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास
डॉ. सौ. रंगरेज आयेशा एम सादिक आणि प्रा. शेख अ. तय्यब साहेबलाल
279-285

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर व एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ मुंबई यांच्यातील दोन वर्षाच्या बी.एड्. अभ्यासक्रमाचा तुलनात्मक अभ्यास
प्रा. शेख अ. तय्यब साहेबलाल आणि डॉ. सौ. रंगरेज आयेशा एम सादिक
286-298

शिक्षण व्यवस्थे समोरील आव्हाने
प्रा. रोहिनी नवनाथ शिंदे
299-304

VISHWABHARATI
RESEARCH CENTRE

RESEARCH ARENA
ISSN 2320-6263
Vol 5. Issue 11. Feb 2018. pp. 269-272
Paper received: 01 Feb 2016.
Paper accepted: 16 Feb 2017.
© VISHWABHARATI Research Centre

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक शिक्षण

डॉ. नदाफ एस. आय आणि डॉ. पांढरे वासंती

प्रास्ताविक :

शिक्षकाने विदयार्थ्यांमध्ये उपक्रमशीलता, शोधकवृत्ती, निर्णयशक्ती, मानवीसंबंध इ. विकास करावयास पाहिजे. यामुळे शिक्षक तयार करण्याच्या कार्यक्रमावर मोठी जबाबदारी आहे. राश्ट्राचा दर्जा लोकांना दिलेल्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो आणि शिक्षकाची गुणवत्ता शिक्षण प्रक्रियेतील शिक्षकाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते व शिक्षकाची गुणवत्ता शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. जर चांगले गुणवत्तापूर्वक शिक्षक तयार करावयाचे असेल तर शिक्षक तयार करण्याच्या कार्यक्रमाला अधिक महत्व प्राप्त होते.

ज्ञानाच्या प्रस्फोटामुळे आजचा विदयार्थी वर्ग पूर्वीपेक्षा बराच बुहश्रुत झालेला आहे. ग्रंथाव्यातिरिक्त ज्ञानाची इतरही बरीच साधने उपलब्ध असल्यामुळे तो बराच चौकसही झाला आहे त्यामुळे आजच्या शिक्षकाला बरीच आव्हाने येत आहेत. वास्तव शिक्षकाला सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची गरज भासत आहे. शिक्षणाचा

डॉ. नदाफ एस. आय. : प्राचार्य, मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर
डॉ. पांढरे वासंती: अधिव्याख्याती, मातोश्री गिरिजाबाई ढोबळे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर

गुणात्मक विकास घडवून आणवयाचा असेल तर ज्यांना अध्यापनात अभिरूची आहे त्यांनीच प्रशिक्षण घ्यावे. परंतू प्रवेश देण्याच्या पध्दती दोशपूर्ण आहेत. त्यामुळे विद्यार्थी-शिक्षकांची पर्यायाने शिक्षक व शिक्षणाची गुणवत्ता घसरत असताना आढळते.

ज्या शिक्षकाला समाज घडवावयाचा आहे. मूल्याधिश्ठित नागरिक घडवावयाचे आहेत अशा शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्वाचे अनेक पैलू असावेत. प्रत्येक पैलू स्वच्छ, चकचकीत, प्रखर की त्याच्या कुठल्याही हालचालीने कोणत्याही कोनातून त्याला पाहिले की आगळे वेगळेच व्यक्तिमत्व म्हणून एक शिक्षक ओळखावस यायला पाहिजे त्याचे हे व्यक्तिमत्वाचे विकास त्याच्या सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणामुळे होतो.

शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता :

कोणत्याही देशाचे भवितव्य त्या देशातील शिक्षणव्यवस्था व त्या अंतर्गत शिक्षण संस्थाच्या हाती असते. यासाठी शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला एकांगी राहून चालणार नाही तर त्याला समाजाभिमूख राहून त्यातील अभ्यासक्रम या सर्वाचा सखोल अभ्यास करून त्यानुसार शिक्षक शिक्षणाचा कार्यक्रम आखला पाहिजे. समाजाच्या शिक्षणाद्वारे पूर्ण करावयाच्या अपेक्षा दर्जेदार शिक्षक दर्जेदार शिक्षक शिक्षणच देऊ शकेल. म्हणून शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्तेचा यावर संपूर्ण राश्ट्राचे व समाजाचे भवितव्य अवलंबून आहे.

शिक्षक शिक्षणाचा कार्यक्रम कितीही चांगला, दर्जेदार सकस असला तरी तो कसा राबविला जातो यावर त्या कार्यक्रमाची उद्दिश्टे आणि दर्जा अवलंबून असतो. चांगल्यातले चांगले कार्यक्रम व योजना योग्य व प्रभावी पध्दतीने राबविले न गेल्याने अपयशी ठरतात. या अंमलबजावणीत महत्वाचे घटक म्हणजे अभ्यासक्रम, शिक्षणसंस्था तर आहेतच पण अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणजे शिक्षणशास्त्राच्या प्राध्यापक आहे. तो जितका गुणवत्तापूर्ण, जसा त्याचा दर्जा, जितका तो कार्यक्षम, जितकी त्याची या अंमलबजावणी बाबतची गंभीरता जितक्या त्याच्या आपलया कार्यबद्दलच्या कल्पना स्पश्ट, जितकी त्याची आपल्या व्यवसायावर निश्ठा आणि भक्ती , तितक्याच प्रमाणात या शिक्षक निर्मितीच्या कार्याची सफलता असे म्हणता येईल.

गेल्या पाच वर्शात शासनाने डी.एड्‌ आणि बी.एड्‌ संस्था निर्मितीबाबत

कारलेले धोरण हे कितपत शैक्षणिक आणि कितपत राजकीय स्वरूपाचे आहे आपणास माहितच आहे. शिक्षक शिक्षण हा व्यावसायिक स्वरूपाचा पाठयक्रम शिक्षक व्यवसायाशी संलग्रित शाळा, त्यातील मुख्याध्यापक, शिक्षक त्यांचे क्रम, शालेय कार्यक्रम इ. निगडीत आहे. त्या विविध प्रकारच्या पूर्वतयारीची गरज असते.

एखादया शिक्षक शिक्षण महाविदयालयाच्या निर्मितीसाठी किमान गरजा काय, चे निकश काय असावेत, कोणला प्रवेश दयावा, शिक्षणशास्त्र प्राध्यापकांत त्या किमान क्षमता असाव्यात या घटकांचा ''किमान निकश विचार'' करूनच विदयालयांची निर्मिती केल्यास शिक्षक निर्मितीचा दर्जा राखता येईल.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रशिक्षणाची एक महत्वपूर्ण भूमिका आहे. यामुळे वेळोवेळी क्षक प्रशिक्षणावर चर्चा होत राहते. शिक्षक प्रशिक्षणाला गंभीरतापूर्वक घेणे आवष्यक हे. शिक्षणाच्या प्राथमिक व माध्यमिक दोन्ही स्तरावर शिक्षक आणि शिक्षकांच्या मता यावर विचार केला जात आहे. शाळेतील शिक्षणात शिक्षक महत्वपूर्ण घटक हे. त्यामुळे सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षकांच्या गुणवत्तेमध्ये धारणा करण्याचा प्रयत्न करणे आवष्यक आहे.

कुशल शिक्षक निर्मितीसाठी संघटीत, सुनियोजित व उपयुक्त शिक्षक आणि ज्याचे तसेच संपूर्ण देशाचे प्रमुख आव्हान आहे.

आजच्या विकसनशील भारतात सामाजिक परिवर्तन आवष्यकता असताना सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर देणे आवष्यक आहे.'' गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे दान प्रदान पूर्णत: शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर निर्भर आहे. शिक्षकांची गुणवत्ता क्षक प्रशिक्षकांची व्यावसायिक दक्षता, शिक्षण-प्रशिक्षण संस्थाच्या उत्साह, तिबध्दता व संरचनात्मक साचा, नवोपक्रम व विकास आणि सर्जनात्मक अध्यापन वर आधारित आहे. या ध्येयांच्या पूर्तीसाठी शिक्षक शिक्षण हे आजही एक आव्हान आहे.

या संदर्भात डॉ. पाण्डेय यांनी शिक्षक शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर काही प्रष्न उपस्थित केलेले दिसून येतात.

- कुशल प्रतिबध्द तसेच भारतीय संस्कृतीची शाष्वत मूल्यांना धरून शिक्षकांची तयारी कशी सुनिष्चित करावी ?

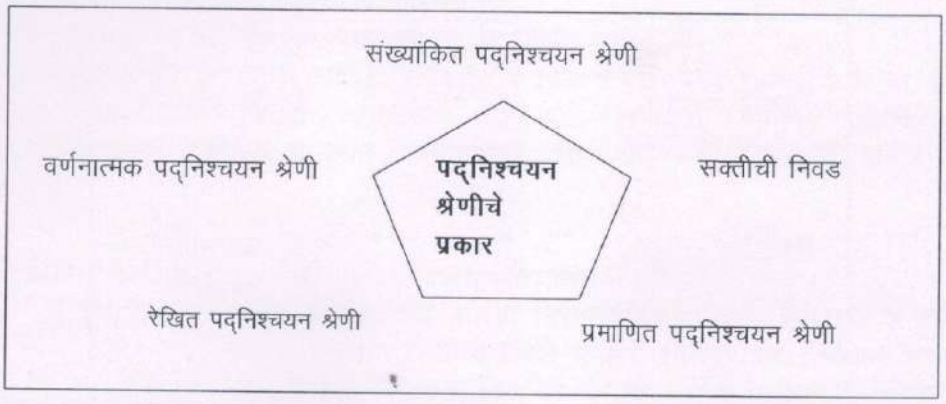

8. प्रमाणित चाचण्या (Standard test) :

प्रमाणित चाचण्या विश्वासार्ह माहिती मिळविण्याचे वस्तुनिष्ठ साधन मानल्या जातात. यांची वैधता व विश्वसनीयता उपयोजना पूर्वीच निश्चित केलेली असते. साधी अध्यापक निर्मित चाचणी प्रमाणित करण्यासाठी जटिल प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. चांगल्या चाचणीसाठी वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता, वैधता, व्यव्हार्यता व व मानक आवश्यक असतात. मानकांमुळे प्रमाणित चाचण्यांची उपयोगिता जास्त असते. बुद्धी, प्राप्ती, अभियोग्यता, व्यक्तित्व इत्यादी विषयासाठी उत्तम प्रमाणित चाचण्या उपलब्ध आहेत.

9. समाजमिती तंत्र (Sociometry technique) :

समाजमिती तंत्र प्रयोज्याच्या सामाजिक संबंधाची व स्थानाची माहिती मिळविते. समाजमितीमध्ये तीन तंत्रांचा उपयोग केला जातो.

1. नामनिर्देशन तंत्र
2. पद्निश्चयन यंत्र
3. ओळखा पाहू तंत्र

10. मानसशास्त्रीय कसोट्या (Psychological Tests) :

मानसशास्त्रीय कसोट्यांचा उपयोग बहुतेक प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधनामध्ये केलेला दिसून येतो.
मानसशास्त्रीय कसोट्याचे प्रकार

1. प्राविण्य कसोटी
2. अभियोग्यता कसोटी
3. बुद्धिमापन कसोटी
4. अभिरुची शोधिका
5. व्यक्तिमत्व मापन
6. निर्मितीक्षमता कसोटी

11. प्रक्षेपणशील तंत्र (Psychological Tests) :

प्रक्षेपण तंत्राद्वारे व्यक्तीमत्वा संबंधी वास्तविक अचूक व सत्य माहिती प्राप्त करता येते. प्रयोज्याच्या पूर्वग्रहांचा प्रभाव मुळीच नसतो. मनातील अगदी आतल्या गाभ्याला या चाचण्या हात घालतात. पण या मिळालेल्या आधारसामग्रीचा अर्थ जर योग्य लावला नाही. तर निष्कर्ष पूर्णपणे चुकीचे ठरू शकतात. त्यासाठी तज्ञ व कुशल व्यक्तींची आवश्यकता असते.

काही चाचण्यांची नावे.

1. रोशार्क इंक ब्लॉट टेस्ट **(Rorschach Ink Blot Test)**

2. थेमोटिक अपरसेप्शन टेस्ट **(TAT)**
3. चिल्ड्रेस अपरसेप्शन टेस्ट **(CAT)**
4. गाल्टन शब्द साहचार्य पद्धती
5. रोझनविगचे चित्र नैराष्य अध्ययन

12. प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत (Primary & Secondary Resources) :

ऐतिहासिक संशोधन करताना संशोधक जी माहिती संकलित करतो ती काही साधनांच्याद्वारे. याचे दोन प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे.

1. प्राथमिक स्त्रोत
2. दुय्यम स्त्रोत

1. प्राथमिक स्त्रोत :

घटना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या किंवा घटनेमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व्यक्तीने लिहून ठेवलेल्या तसेच कृतीचा समावेश. दोन भाग पडतात.

1. अवशेष
2. लेखी व मौखिक अभिलेख

2. दुय्यम स्त्रोत :

या ठिकाणी लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली नसते. अनुभवलेली नसते. लेखक या घटनेचा साथीदार नसतो. त्यामुळे या साधनांची विश्वासार्हता फारच कमी असते.

वरील सर्व प्रकारच्या साधनाद्वारे संशोधक संशोधनाची माहिती संकलित करू शकतो.

संदर्भग्रंथ :

1. शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे
   लेखक– प्रा. रा.शं. मुळे, प्रा. वि. तु. उमाठे.
2. संशोधन पद्धती आणि आयसीटी
   लेखक– सौ.शिल्पा ननवेर, डॉ. आयेशा रंगरेज, डॉ. शिवाजी शिंदे
3. शैक्षणिक संशोधन पद्धती
   डॉ. वि.रा. भिंताडे
4. संशोधन पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग
   डॉ. दु. का. संत
5. **https://www.sltinfo.com.**

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

ISSN 2249-894X

Impact Factor 5.7631 (UIF)

Volume- II ; Issue-II

4th Dec 2018

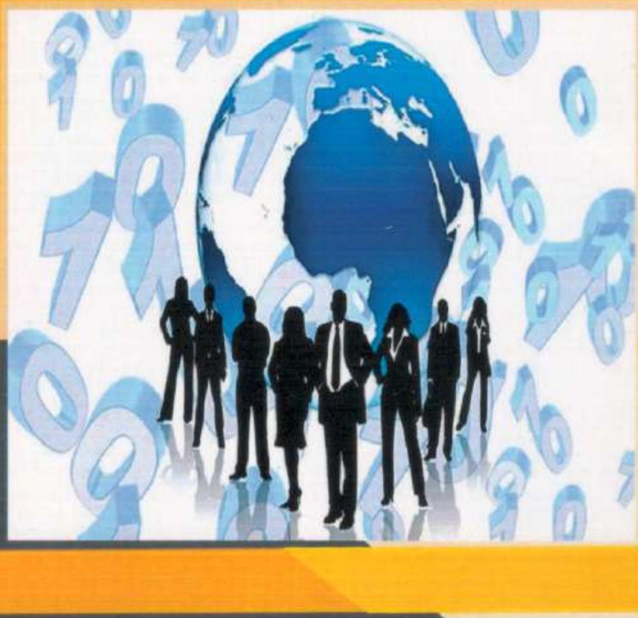

REVIEW OF RESEARCH

Content

ISSN NO:- 2249-894X

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Sr. No	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	An Outline Of Triangulation Methods In Qualitative Educational Research Dr. Balkrishna Shripad Bhave	1
2	Swayam Initiative In Flipped Learning Dr. Madhavi Dharankar	3
3	Application Of Statistical Techniques In Demographic Studies: Correlation Between Literacy And Sex Ratio In Solapur Disrict Dr. D. N. Ligade	11
4	संशोधन आराखडा : एक अभ्यास भाग्यश्री श्याम राठोड , डॉ. आयेशा मो. सादिक रंगरेज	18
5	Emotional Intelligence And Academic Achievement Of Secondary School Students Dr. Anil Bamagond	22
6	Correlation Study Of The Emotional Intelligence And Academic Achievement Motivation Among The Pupils Of Marathi Medium, Belonging To 9th Standard At Solapur City Dr. Ashwin Kailas Bondarde	24
7	Fundamental Characteristics, Tools And Trends In Geographical Study Dr. Chandrabhan Bhanudas Chaudhari	30
8	A Study On Effect Of Human Resource Management Policies In Co – Operative Sugar Industries In Solapur District Dr. Kaldate Navraj Govindrao	34
9	RESEARCH THROUGH A FEMINIST LENS (A focus on case study method and experiential analysis) Dr. Kanchana Goudar	42
10	Study Of Awareness About Drama And Art In Education Dr. Mahadeo Vishnu Mate	47
11	Modern Approaches Of Facts & Figures Gathering In Human Behavioural Research Dr.Sunil Subhash Patil	50
12	Values And Challenges In Sharing Research Outcome With Stakeholders: A Social Work Perspective Dr.Vijaya V. Mahajan	56
13	Plagiarism Detection In Regional Languages: Challenges In Perspective To Kannada Documents Ms. Vijaylaxmi S. Pawar	59

14	Role Of Educational Technology Resources In Teaching-Learning For Pedagogy Of Geography Principal Dr. S. S. Gore	63
15	किशोरावस्था में बढता तनाव एक समस्या प्रा. डॉ. रविराज फुरडे	66
16	A Study On Relationship Of Academic Achievement With Educational Aspiration, Self Concept And School Adjustment Of Secondary School Students Smt. Math shridevi Basavantayya	69
17	Plagiarism – The Ways To Tackle Dr. K. Suresh and Dr. P. Srinivasan	75
18	सामाजिकशास्त्र संशोधन व त्याची उपयुक्तता मनिषा मोहन कांबळे , डॉ. आयेशा मो. सादिक रंगरेज	78
19	सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती	83
20	ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಬದುಕಿನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ, ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹಿತರಾಗಿ ಡಾ. ವಿ. ವಿ. ಮಳಗಿ ಡಾ. ಅನೀಲ. ವಿ. ಬಮಗೊಂಡ	88

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 2 | ISSUE - 2 | 4TH DECEMBER - 2018

सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास

प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना[1] , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती[2]
[1]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
[2]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

संशोधनात ज्या परिकल्पनांनी आपण सुरुवात करतो. त्या परिकल्पनांचे मुल्यांकन करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध प्रकारची माहिती व आकडे आवश्यक असते तिला आपण संशोधनाची आधारसामग्री म्हणतो. ही आधारसामग्री विश्वासू व वैद्य असावी लागते. तिचे विश्लेषण व निर्वचन करूनच आपण संशोधनाचे निष्कर्ष मांडत असतो. त्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची आधारसामग्री आवश्यक असते. त्यासाठी विविध प्रकारची तंत्रे व साधने वापरली जातात.

संशोधक संशोधनासाठी माहिती कच्च्या स्वरूपात संकलित करतो. त्या कच्च्या माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांना संशोधनाची साधने म्हणतात.

व्याख्या :

संशोधकाला निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी मदत करते ते म्हणजे साधन होय.
विविध संशोधन पध्दतीमध्ये वेगवेगळी माहिती संकलनाची साधने वापरली जातात.

1. ऐतिहासिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, प्रलेखांचा अभ्यास, प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोत.

2. सर्वेक्षण संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

प्रश्नावली, मुलाखत, पडताळासुची, पद्निश्चयन श्रेणी, अभिवृत्ती शलाका, समाजमिती चाचण्या, कार्यालयीन अहवाल.

3. प्रायोगिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखती, समाजमिती, मानसशास्त्रीय चाचण्या, प्रयोग.

4. तुलनात्मक कार्यकारणमध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, पडताळा सूची, समाजमिती, चाचण्या

5. सहसंबंध संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

साफल्य, बुद्धी व व्यक्तिमत्व मापनाच्या चाचण्या, विविध शलाका.

6. व्यक्ती अभ्यासपद्धतीत वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, समाजमिती, विविध चाचण्या.

7. वांशिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रलेख, विविध चाचण्या, समाजमिती, शारीरिक मापन.

विविध संशोधनामध्ये वापरणारी माहिती संकलित करण्याची साधने ही सारखीच आहेत. त्याची थोडक्यात माहिती पाहू या. संशोधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, अभिवृत्ती मापिका,शोधिका, पडताळा सूची, पदनिश्चयन श्रेणी, अंकपत्र, प्रमाणित चाचण्या, समाजमिती, आणि प्रक्षेपणशील तंत्रे ही प्रमुख संशोधन साधने मानली आहेत.

1. निरीक्षण (observation):

निरीक्षण हे सर्व शास्त्रांचा पाया मानले जाते. साध्या निरीक्षणापेक्षा शास्त्रीय निरीक्षण हे अधिक संरचित व वस्तुनिष्ठ असे असते. शिक्षणक्षेत्रात तर अनेकदा प्रयोज्यासंबंधी माहिती मिळवण्याचे निरीक्षण हेच एकमेव साधन असते. ते नियंत्रित वा अनियंत्रित असू शकेल. निरीक्षण नियंत्रित करून माहितीत अचूकता आणण्यासाठी यांत्रिक साधनेही वापरली जातात. निरीक्षणाची परिणामकारकता निरीक्षकाच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते.

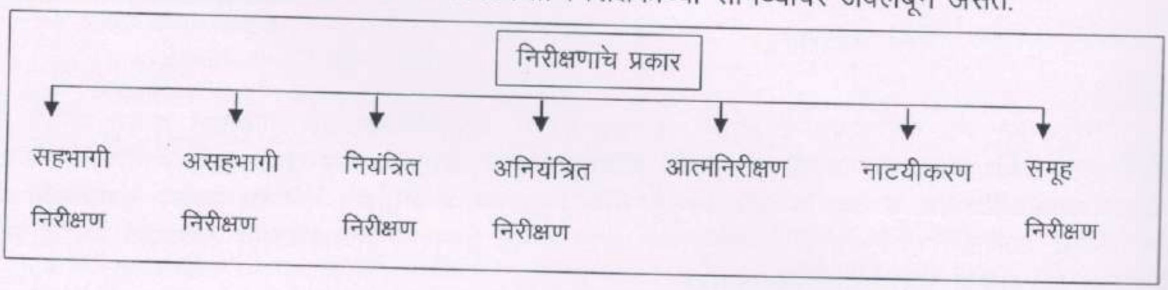

2. मुलाखत (Interview) :

मुलाखतीद्वारे प्रत्यक्ष प्रयोज्याकडूनच माहिती मिळवली जाते. संशोधनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत अरचित व नंतर संरचीत मुलाखती उपयुक्त ठरतात. मुलाखत घेण्यासाठी कुशलता व प्रशिक्षणाची आवश्यक असते. मुलाखतीच्या परिपूर्ण नोंदी घेण्यात अनेक अडचणी येतात. मुलाखतीच्या विषयनिष्ठ स्वरूपामुळे प्राप्त माहितीत सहज खोटपणा येऊ शकतो. उचित माहितीसाठी योग्य भावबंध स्थापन करणे आवश्यक असते.

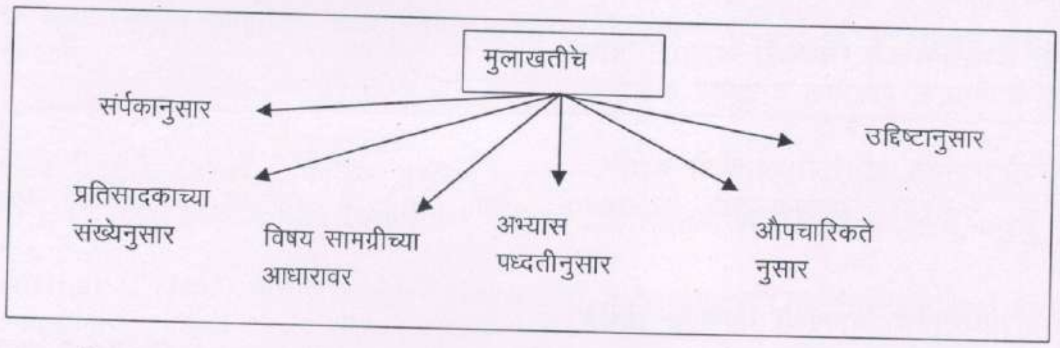

3. प्रश्नावली (Questionnaire) :

प्रश्नावली हे सर्वात अधिक पण तितकेच अयोग्य रीतीने वापरले जाणारे साधन आहे. कमी कष्टात जास्त माहिती मिळविण्यासाठी ते अतिशय उपयुक्त आहे. प्रश्नावली भरून परत येण्याचे प्रमाण मात्र कमी असते. प्रयोज्याकडून प्रश्नांचा चूकीचा अर्थ ही लावला जाण्याची शक्यता असते. प्रश्नावलीचे स्वरूप निर्दोष असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते प्रश्नावलीचे एकूण सहा प्रकार पडतात.

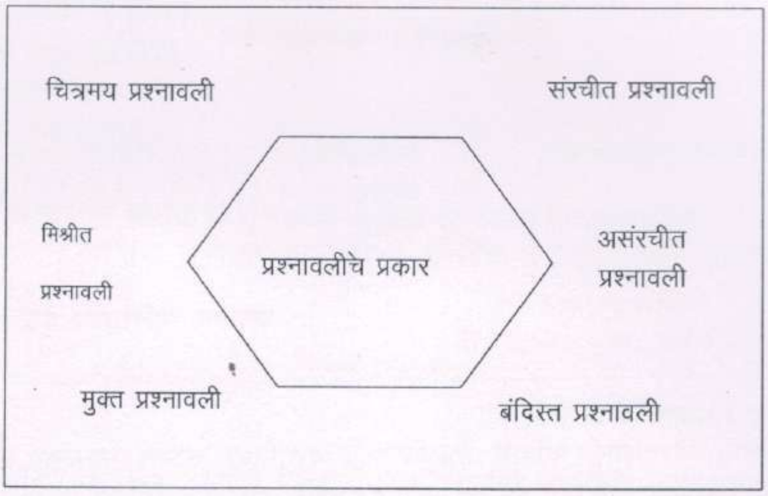

4. **मापिका :**

प्रयोज्याची अभिवृत्ती, मते इत्यादींची माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त मानल्या जातात. प्रयोज्याच्या मनाचा कल त्या उत्तमरीतीने व्यक्तवितात. मापिकांचे निष्कर्ष निदर्शक असतात निर्णायक नाहीत.

5. **शोधिका (Inventaries) :**

शोधिकांचाही उपयोग प्रयोज्याच्या अभिरुची, अभिवृत्ती व व्यक्तित्वाच्या गुणांचे अध्ययन करण्यात केला जातो. यात चूक वा बरोबर उत्तरे नसतात. प्रयोज्याला काय वाटते ते महत्त्वाचे मानले जाते. याच्या फलितांचे निर्वचन करण्यासाठी विशेष कौशल्य आवश्यक असते.

6. **पडताळा सूची (Checklist) :**

पडताळा सूची हे अतिशय सुलभतेने बनविता व वापरता येणारे साधन आहे. विशिष्ट बाबीच्या अस्तित्वाचे वा अभावाचे मापन या सूचीद्वारे केले जाते. रचनेचे निर्दोषत्व निरीक्षणाची क्षमता यावर सूचीद्वारे मिळविलेल्या माहितीची विश्वसनीयता अवलंबून असते. पडताळा सूचीचे एकूण पाच प्रकार आहेत.

1. परिस्थितीच्या घटकांची माहिती विचारण्यासाठी तयार केलेली पडताळा सूची.
2. कृतीच्या संचाची पडताळा सूची.
3. कल्पना संचाची पडताळा सूची.
4. माहिती उपलब्ध करण्याची पडताळा सूची.
5. समस्या सूची

7. **पद्निश्चयन श्रेणी (Rating scale) :**

पद्निश्चयन निरीक्षणाचे परिमाणीकरण करणण्यासाठी वापरले जाते. त्यात निरनिराळी परिमाणे दर्शविणाऱ्या श्रेणी वापरल्या जातात. त्या श्रेणीवर प्रयोज्याचे मूल्यांकन करून त्याचा प्राप्तांक काढला जातो. पण पद्निश्चयकांची मध्यवर्ती प्रवृत्ती, तर्कदृष्ट्या उदारता इत्यादी दोषामुळे फलिते सदोष येतात. पद्निश्चयन श्रेणीप्रमाणेच अंकपत्राचाही उपयोग केला जातो. श्रेणी ही तीन बिंदु, पाच बिंदू, सात बिंदू अशी असते.

7. वांशिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रलेख, विविध चाचण्या, समाजमिती, शारीरिक मापन.

विविध संशोधनामध्ये वापरणारी माहिती संकलित करण्याची साधने ही सारखीच आहेत. त्याची थोडक्यात माहिती पाहू या. संशोधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, अभिवृत्ती मापिका,शोधिका, पडताळा सूची, पदनिश्चयन श्रेणी, अंकपत्र, प्रमाणित चाचण्या, समाजमिती, आणि प्रक्षेपणशील तंत्रे ही प्रमुख संशोधन साधने मानली आहेत.

1. निरीक्षण (observation):

निरीक्षण हे सर्व शास्त्रांचा पाया मानले जाते. साध्या निरीक्षणापेक्षा शास्त्रीय निरीक्षण हे अधिक संरचित व वस्तुनिष्ठ असे असते. शिक्षणक्षेत्रात तर अनेकदा प्रयोज्यासंबंधी माहिती मिळवण्याचे निरीक्षण हेच एकमेव साधन असते. ते नियंत्रित वा अनियंत्रित असू शकेल. निरीक्षण नियंत्रित करून माहितीत अचूकता आणण्यासाठी यांत्रिक साधनेही वापरली जातात. निरीक्षणाची परिणामकारकता निरीक्षकाच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते.

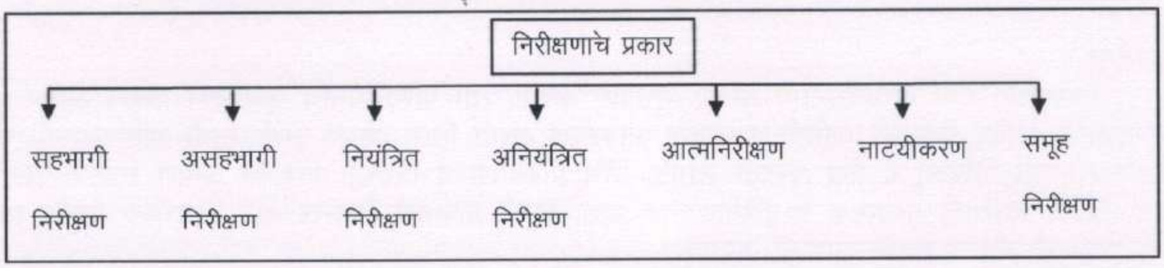

2. मुलाखत (Interview) :

मुलाखतीद्वारे प्रत्यक्ष प्रयोज्याकडूनच माहिती मिळवली जाते. संशोधनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत अरचित व नंतर संरचीत मुलाखती उपयुक्त ठरतात. मुलाखत घेण्यासाठी कुशलता व प्रशिक्षणाची आवश्यक असते. मुलाखतीच्या परिपूर्ण नोंदी घेण्यात अनेक अडचणी येतात. मुलाखतीच्या विषयनिष्ठ स्वरूपामुळे प्राप्त माहितीत सहज खोटेपणा येऊ शकतो. उचित माहितीसाठी योग्य भावबंध स्थापन करणे आवश्यक असते.

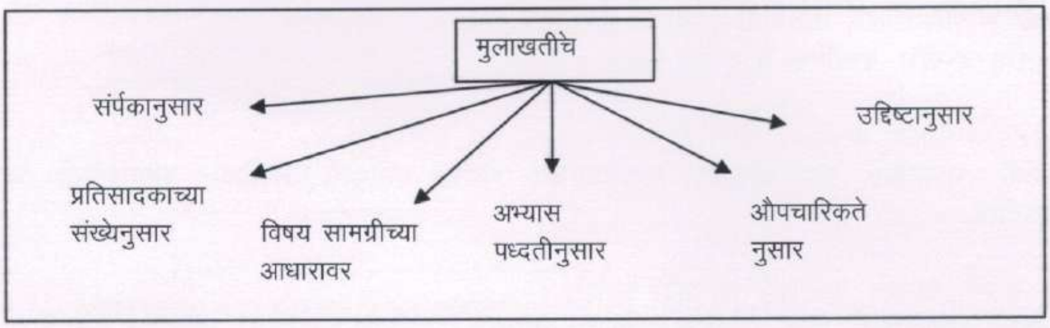

3. प्रश्नावली (Questionnaire) :

प्रश्नावली हे सर्वात अधिक पण तितकेच अयोग्य रीतीने वापरले जाणारे साधन आहे. कमी कष्टात जास्त माहिती मिळविण्यासाठी ते अतिशय उपयुक्त आहे. प्रश्नावली भरून परत येण्याचे प्रमाण मात्र कमी असते. प्रयोज्याकडून प्रश्नांचा चूकीचा अर्थ ही लावला जाण्याची शक्यता असते. प्रश्नावलीचे स्वरूप निर्दोष असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते प्रश्नावलीचे एकूण सहा प्रकार पडतात.

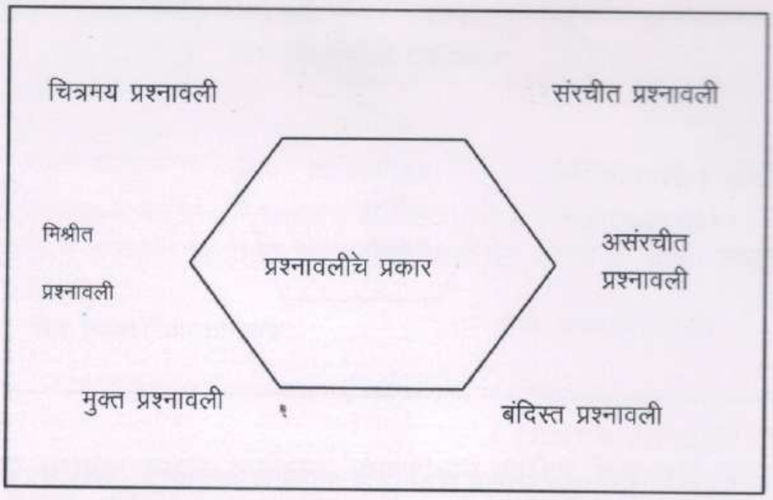

4. मापिका :

प्रयोज्याची अभिवृत्ती, मते इत्यादींची माहिती मिळविण्यासाठी उपयुक्त मानल्या जातात. प्रयोज्याच्या मनाचा कल त्या उत्तमरीतीने व्यक्तवितात. मापिकांचे निष्कर्ष निदर्शक असतात निर्णायक नाहीत.

5. शोधिका (Inventaries) :

शोधिकांचाही उपयोग प्रयोज्याच्या अभिरुची, अभिवृत्ती व व्यक्तित्वाच्या गुणांचे अध्ययन करण्यात केला जातो. यात चूक वा बरोबर उत्तेर नसतात. प्रयोज्याला काय वाटते ते महत्त्वाचे मानले जाते. याच्या फलितांचे निर्वचन करण्यासाठी विशेष कौशल्य आवश्यक असते.

6. पडताळा सूची (Checklist) :

पडताळा सूची हे अतिशय सुलभतेने बनविता व वापरता येणारे साधन आहे. विशिष्ट बाबीच्या अस्तित्वाचे वा अभावाचे मापन या सूचीद्वारे केले जाते. रचनेचे निर्दोषत्व निरीक्षणाची क्षमता यावर सूचीद्वारे मिळविलेल्या माहितीची विश्वसनीयता अवलंबून असते. पडताळा सूचीचे एकूण पाच प्रकार आहेत.

1. परिस्थितीच्या घटकांची माहिती विचारण्यासाठी तयार केलेली पडताळा सूची.
2. कृतीच्या संचाची पडताळा सूची.
3. कल्पना संचाची पडताळा सूची.
4. माहिती उपलब्ध करण्याची पडताळा सूची.
5. समस्या सूची

7. पद्निश्चयन श्रेणी (Rating scale) :

पद्निश्चयन निरीक्षणाचे परिमाणीकरण करणण्यासाठी वापरले जाते. त्यात निरनिराळी परिमाणे दर्शविणाऱ्या श्रेणी वापरल्या जातात. त्या श्रेणीवर प्रयोज्याचे मूल्यांकन करून त्याचा प्राप्तांक काढला जातो. पण पद्निश्चयकांची मध्यवर्ती प्रवृत्ती, तर्कदृष्ट्या उदारता इत्यादी दोषामुळे फलिते सदोष येतात. पद्निश्चयन श्रेणीप्रमाणेच अंकपत्राचाही उपयोग केला जातो. श्रेणी ही तीन बिंदु, पाच बिंदू, सात बिंदू अशी असते.

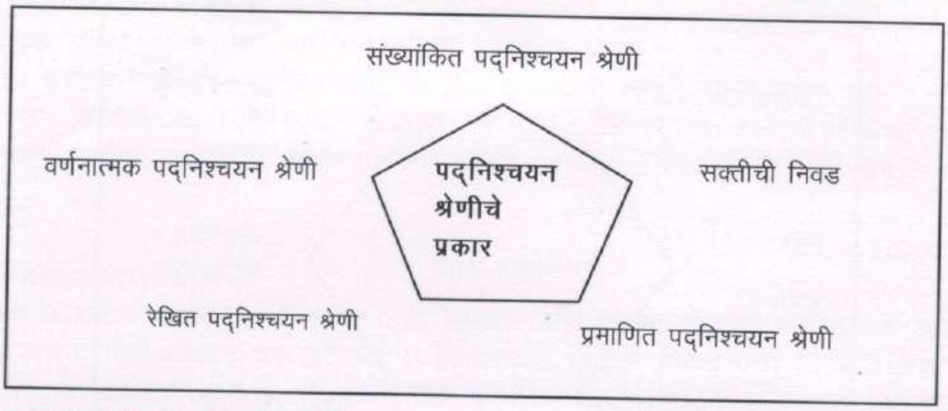

8. प्रमाणित चाचण्या (Standard test) :

प्रमाणित चाचण्या विश्वासार्ह माहिती मिळविण्याचे वस्तुनिष्ठ साधन मानल्या जातात. यांची वैधता व विश्वसनीयता उपयोजना पूर्वीच निश्चित केलेली असते. साधी अध्यापक निर्मित चाचणी प्रमाणित करण्यासाठी जटिल प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. चांगल्या चाचणीसाठी वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता, वैधता, व्यव्हार्यता व व मानक आवश्यक असतात. मानकांमुळे प्रमाणित चाचण्यांची उपयोगिता जास्त असते. बुद्धी, प्राप्ती, अभियोग्यता, व्यक्तित्व इत्यादी विषयासाठी उत्तम प्रमाणित चाचण्या उपलब्ध आहेत.

9. समाजमिती तंत्र (Sociometry technique) :

समाजमिती तंत्र प्रयोज्याच्या सामाजिक संबंधाची व स्थानाची माहिती मिळविते. समाजमितीमध्ये तीन तंत्रांचा उपयोग केला जातो.

1. नामनिर्देशन तंत्र
2. पद्निश्चयन यंत्र
3. ओळखा पाहू तंत्र

10. मानसशास्त्रीय कसोट्या (Psychological Tests) :

मानसशास्त्रीय कसोट्यांचा उपयोग बहुतेक प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधनामध्ये केलेला दिसून येतो.
मानसशास्त्रीय कसोट्याचे प्रकार

1. प्राविण्य कसोटी
2. अभियोग्यता कसोटी
3. बुद्धिमापन कसोटी
4. अभिरुची शोधिका
5. व्यक्तिमत्व मापन
6. निर्मितीक्षमता कसोटी

11. प्रक्षेपणशील तंत्र (Psychological Tests) :

प्रक्षेपण तंत्राद्वारे व्यक्तीमत्वा संबंधी वास्तविक अचूक व सत्य माहिती प्राप्त करता येते. प्रयोज्याच्या पूर्वग्रहांचा प्रभाव मुळीच नसतो. मनातील अगदी आतल्या गाभ्याला या चाचण्या हात घालतात. पण या मिळालेल्या आधारसामग्रीचा अर्थ जर योग्य लावला नाही. तर निष्कर्ष पूर्णपणे चुकीचे ठरू शकतात. त्यासाठी तज्ञ व कुशल व्यक्तींची आवश्यकता असते.

काही चाचण्यांची नावे.

1. रोशार्क इंक ब्लॉट टेस्ट **(Rorschach Ink Blot Test)**

2. थेमोटिक अपरसेप्शन टेस्ट **(TAT)**
3. चिल्ड्रेस अपरसेप्शन टेस्ट **(CAT)**
4. गाल्टन शब्द साहचार्य पद्धती
5. रोझनविगचे चित्र नैराष्य अध्ययन

12. प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत (Primary & Secondary Resources) :

ऐतिहासिक संशोधन करताना संशोधक जी माहिती संकलित करतो ती काही साधनांच्याद्वारे. याचे दोन प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे.

1. प्राथमिक स्त्रोत
2. दुय्यम स्त्रोत

1. प्राथमिक स्त्रोत :

घटना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या किंवा घटनेमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व्यक्तीने लिहून ठवलेल्या तसेच कृतीचा समावेश. दोन भाग पडतात.

1. अवशेष
2. लेखी व मौखिक अभिलेख

2. दुय्यम स्त्रोत :

या ठिकाणी लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली नसते. अनुभवलेली नसते. लेखक या घटनेचा साथीदार नसतो. त्यामुळे या साधनांची विश्वासार्हता फारच कमी असते.

वरील सर्व प्रकारच्या साधनाद्वारे संशोधक संशोधनाची माहिती संकलित करू शकतो.

संदर्भग्रंथ :

1. शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे
   लेखक– प्रा. रा.शं. मुळे, प्रा. वि. तु. उमाठे.
2. संशोधन पद्धती आणि आयसीटी
   लेखक– सौ.शिल्पा ननवेर, डॉ. आयेशा रंगरेज, डॉ. शिवाजी शिंदे
3. शैक्षणिक संशोधन पद्धती
   डॉ. वि.रा. भिंताडे
4. संशोधन पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग
   डॉ. दु. का. संत
5. **https://www.sltinfo.com.**

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 2 | ISSUE - 2 | 4TH DECEMBER - 2018

सामाजिक शास्त्रातील माहिती संकलनाची साधने एक अभ्यास

प्राचार्या डॉ. नदाफ समीना[1] , प्रा.डॉ. पांढरे वासंती[2]
[1]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
[2]एम.जी.डी. महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

संशोधनात ज्या परिकल्पनांनी आपण सुरुवात करतो. त्या परिकल्पनांचे मुल्यांकन करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध प्रकारची माहिती व आकडे आवश्यक असते तिला आपण संशोधनाची आधारसामग्री म्हणतो. ही आधारसामग्री विश्वासू व वैद्य असावी लागते. तिचे विश्लेषण व निर्वचन करूनच आपण संशोधनाचे निष्कर्ष मांडत असतो. त्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची आधारसामग्री आवश्यक असते. त्यासाठी विविध प्रकारची तंत्रे व साधने वापरली जातात.

संशोधक संशोधनासाठी माहिती कच्च्या स्वरूपात संकलित करतो. त्या कच्च्या माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनांना संशोधनाची साधने म्हणतात.

व्याख्या :

संशोधकाला निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी मदत करते ते म्हणजे साधन होय.
विविध संशोधन पध्दतीमध्ये वेगवेगळी माहिती संकलनाची साधने वापरली जातात.

1. ऐतिहासिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, प्रलेखांचा अभ्यास, प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोत.

2. सर्वेक्षण संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

प्रश्नावली, मुलाखत, पडताळासुची, पदनिश्चयन श्रेणी, अभिवृत्ती शलाका, समाजमिती चाचण्या, कार्यालयीन अहवाल.

3. प्रायोगिक संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखती, समाजमिती, मानसशास्त्रीय चाचण्या, प्रयोग.

4. तुलनात्मक कार्यकारणमध्ये वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, पडताळा सूची, समाजमिती, चाचण्या

5. सहसंबंध संशोधनामध्ये वापरली जाणारी साधने :

साफल्य, बुद्धी व व्यक्तिमत्व मापनाच्या चाचण्या, विविध शलाका.

6. व्यक्ती अभ्यासपद्धतीत वापरली जाणारी साधने :

निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, समाजमिती, विविध चाचण्या.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 83 (खण्ड- 3) : समकालीन हिंदी कथा- साहित्य में विविध विमर्श
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

के बारे में जहाँ किशोर बाबू सोचते हैं कैसी जिंदगी है हमारे घरों में औरतों की। सारे दिन घर में बंद रहती है। कभी बाहर निकलना हुआ, तो ओढ़नी ओढ़कर या घूँघट डालकर। मारवाड़ी समाज में विधवा स्त्री को बिना किनारी के सफेद साड़िया पहनने के सिवा और कुछ पहनने का अधिकारी नहीं था। किशोर बाबू की भाभी जब यह सोचकर की आज तो सब पढ़े-लिखे लोगों की जमात आएगी-खुले विचारों वाली। आज यह साडी पहनने में कोई हर्ज नहीं। बिना कनेर की सफेद साड़ीया पहनते पहनते उकता भी चली है। बहुत प्रसन्न मन से वे साड़ी पहनकर शरमाती हुई कमरे से बाहर निकली तभी किशोरबाबू अपनी रूठिगत मानसिकता के कारण यह स्वीकार नहीं कर पाते। वे समाज की दुहाई देकर विधवानारी को उसी स्थिति में बनाये रखनाचाहते हैं-"तुम्हारा दिमाग क्या अब एकदम ही खराब हो गया है भाभी ?" उम्र बढ़ने के साथ-साथ आदमी की अकल बढ़ती है, पर मुझे लगना है, यू.पी.वालों की अकल कम होने लगती है। यह क्या इतने चटक-मटक रंग की साड़ी पहनी है। क्या कहेंगे लोग देखकर ? कुछ तो मर्यादा रखी होती समाज में। पुरूषत्ताकत्मक समाज में एक विधवा स्त्री का अच्छे कपडे पहनने भर से ही मर्यादा खत्म होती है।

अलका सरावगी के इस उपन्यास में रूढ़िवादी समाज की कथा ही नहीं है, इसमें भारतीय समाज की विसंगतियों का वर्णन आज की आधुनिक परिस्थितियों के विपरित है, सच क्या है ? यह किशोर बाबू जानते है। वह स्त्रियों के प्रति हो रहे अन्याय के प्रति जानते तो है, किंतु सामाजिक बेड़िया उन्हें पुरातनता के खोल में लौट जाने पर विवशकर देती है। यह भारतीय मध्यमवर्गीय समाज का दिखावा है कि वह आधुनिकतो बनना चाहता है, किंतु समाज की बनाई रूढ़ियों के दायरे में रहकर।

अलका सरावगी के दूसरे उपन्यास "शेष कांदबरी"मे लेखिका जहाँ एक और स्त्री मन के कोमल भावनाओं को अभिव्यक्ति करती है, वहीं पूर्ण संवदेना तथा साहस से स्त्री शोषण की विभीषिका को भी उद्घाटित करती है। एक सदी से दूसरी सदी तक के समय और स्मृतियों के इतिहास के तनाव से नई उत्सुकता को जगाता है और साथ ही उपन्यास के परिचित ढाँचे को एक बार फिर तोड़ने की नई चुनौती भी पैदा करता है। इस उपन्यास के माध्यम से अलकाजीने तीन पीढ़ियों के द्वारा स्त्री जीवन की विविध समस्याओं का यथार्थ रूप ही सामने नहीं रखा है। साथ ही अबला कही जानेवाली औरत के सशक्त व जुझारू व्यक्तित्व को भी दर्शाया है। इस उपन्यास की कथा का विन्यास रूबी गुप्ता के जीवन पर किया गया है, जो की "परामर्श संस्था" के द्वारा सोशलवर्क का कार्य करती है। रूबी के माध्यम से अलका सरावगी ने स्त्री से जुड़े विविध पहलुओं जैसे, वह स्वतंत्रता और यातनातय जीवन जीते हूए संघर्षो में घिरी स्त्री से जुड़े प्रश्नों को उभारा है। साथ ही समाज से जुड़ी नारी के अनेक रूपों का वर्णन है जो कि किसी न किसी रूप में समाज के द्वारा सताई गई हैं या किसी अन्य रूप में अपनी अस्मिता की रक्षा के लिए प्रयासरत है।

अलका सरावगी का "कोई बात नही" यह उपन्यास जैसे एक मंत्र है,"हार न मानने की जिद और नई शुरूआतों के नाम"। इस उपन्यास में मोटे तौर पर शारीरिक रूप से अक्षम एक बेटे शशांक और उसकी माँ के प्रेम और दुख की साझीदारी की कहानी है। शशांक का जीवन कई तरह की कथाओं से भरा हुआ है। शशांक के जीवन की कथाओं के माध्यम से अलका सरावगी शशांक की माँ, मौसी, दादी आदि स्त्रियों की जिंदगी की कहानियाँ कहती हुई समाज में स्त्री की स्थिति पर प्रकाश डालती है। शंशाक की दादी का विवाह पंद्रह साल की उम्र में एक रूढ़ि वादी परिवार में हुआ जहाँ उन्हें अपने कमरे में जाने के लिए सास-ससुर के कमरे से होकर जाना होता था। बडों के सामने मुँह खोलना उस जमाने में कोई सोच भी नही सकता था। दहेज की समस्या नारी जीवन में हमेशा से रही है। शशांक की दादी बताती है की सर्वगुण संपन्न होने के

साहित्य के नवप्रवाह

- डॉ. सुजाता चव्हाण, मुख्य सम्पादक
प्रा. आरेफ शेख, सम्पादक
प्रा. नयन भादुले, सम्पादक
प्रा. अनिता चौधरी, सम्पादक

- प्रकाशक:
विझक्राफ्ट पब्लिकेशन्स् ॲन्ड डिस्ट्रीब्युशन प्रा. लिमिटेड,
१२९/४९८, वसंत विहार, मुरारजी पेठ, जुना पुणे नाका, सोलापूर- ४१३००१
भ्रमणध्वनी - ०९६३७३३५५५१, ०७०२०८२८५५२
ई-मेल - wizcraftpublication@gmail.com

- मुद्रक:
पालवी प्रिंटर्स,
१२९/४९८, वसंत विहार, मुरारजी पेठ, जुना पुणे नाका, सोलापूर-४१३००१

- ISBN: ९७८-९३-८६०१३-८३-५

- रुपये: ५००/-

सर्व हक्क सुरक्षित (या पुस्तिकेतील प्रकाशित माहिती पूर्व परवानगी शिवाय कुठल्याही माध्यमाव्द्वारे पुर्न प्रकाशित करता येणार नाही.)

या पुस्तकातील प्रकाशित माहिती, मते, विधान, विचार इत्यादी लेखकांचे वैयक्तिक असून लेखकांने व्यक्त केलेली मते, माहिती, विधाने, विचार, इत्यादी बाबत प्रकाशक, मुद्रक आदी सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

1. केदारनाथ सिंह के काव्य में वृद्ध विमर्श 01
डॉ. सतीश यादव
2. २१ वीं सदी के उपन्यासों में किन्नर विमर्श 12
प्रा.डॉ. रणजीत जाधव
3. महिला कहानीकारों का स्त्री–विमर्श 18
डॉ. बालाजी श्रीपती मुरे
4. "चीफ की दावत कहानी में अभिव्यक्त वृध्द विमर्श" 24
प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड
5. "मालती जोशी की कहानियों में लिंगभेद और रंगभेद की समस्या का चित्रण।" 33
प्रा.डॉ.पवार राजाभाऊ श्रीहरी
6. "सुशीला टाकभौरे की आत्मकथा "शिकंजे का दर्द" में दलित विमर्श 36
प्रा.प्रदिप बबनराव पंडित
7. 'जूठन' आत्मकथा : दलित संघर्श का सही दस्तावेज 41
डॉ.पंडित बन्ने
8. स्त्री–सुबोधिनी में चित्रित कामकाजी महिलाओं की समस्या 45
प्रा.डॉ.प्रवीण कांबळे
9. जनसंचार माध्यमों में स्त्री : मैत्रेयी पुष्पा 48
डॉ. व्यंकट किशनराव पाटील
10. आदिवासी साहित्य का अन्य शास्त्रों से सम्बन्ध 52
डॉ.भिमराव मानकरे
11. 'आग–पानी आकाश' उपन्यास में दलित चेतना 58
डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ
12. आदिवासी जीवन का सार 63
प्रा.बालिका रामराव कांबळे

13. 'नयी कहानियों में किन्नर विमर्श' 67
प्रा. चौधरी अनिता विश्वनाथ
14. 'कस्माई सिमोन' : लिव इन रिलेशन का नया आख्यान 72
प्रा.नयन भादुले-राजमाने
15. भारतीय नारी की सामाजिक स्थिति 80
डॉ. ईश्वरप्रसाद रामप्रसादजी बिदादा
16. आदिवासी जीवन केंद्रित हिंदी उपन्यास : समय, समाज और संवेदना 84
प्रा.बोडखे एच.डी.
17. हिंदी साहित्य में दलित विमर्श 91
प्रा. डॉ. शहाजी चव्हाण
18. हिन्दी–मराठी दलित आत्मकथाओं मे सामाजिक चेतना 95
डॉ. व्ही. पी. चव्हाण
19. परम्परा में अपने को खोजती स्त्री अनामिका के काव्य संदर्भ में 100
आरिफ जमादार
20. 'नारी विमर्श - एक दृष्टिक्षेप' (विशेष संदर्भ : शेष कादंबरी - अलका सरावगी) 105
प्रा. डॉ. गोपाल बाहेती
21. आदिवासी साहित्य विमर्श (विशेष संदर्भ – अल्मा कबुतरी) 111
प्रा. डॉ. कडेकर सी.जी.
22. नारी के मानवी रूप का अनुशिलन 116
प्रा.डॉ. एस.एस. कदम
23. 'हिन्दी कहानी में नारी विमर्श' 121
प्रा. डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव
24. वीरागंना झलकारीबाई ...... एक दृष्टिक्षेप ! 125
प्रा.डॉ.मा.ना.गायकवाड
25. 'स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में हिंदी उपन्यास साहित्य' (शाल्मली के विशेष संदर्भ में) 131
डॉ. पुष्पलता अग्रवाल
26. ग्लोबल गांव के देवता विशेष संदर्भ में 136
डॉ. विजयकुमार कुलकर्णी
27. दलित विमर्श 141
डॉ.उर्मिला भिकाजीराव शिंदे

28. हिन्दी महिला काव्य में स्त्री विमर्श... 144
डा.गोखले पंचशीला
29. 'बरखा रचाई' उपन्यास में आदिवासी जीवन की यथार्थ 147
गुंड सचिन मधुकर
30. ओमप्रकाश वाल्मीकि की 'मुम्बई काण्ड' कहानी के सन्दर्भ में – दलित विमर्श 153
डॉ. सुनिता रामभाऊ हजारे
31. समकालीन हिंदी उपन्यासों में अभिव्यक्त स्त्रीविमर्श 156
प्रा. इम्रान शेख
32. मिथिलेश्वर के कथा साहित्य में अभिव्यक्त नारी विमर्श 232
किशोर श्रीमंत ओहोळ
33. उषा प्रियंवदा के उपन्यासों मं चित्रित अकेलापन 163
डॉ. काकानि श्रीकृष्ण
34. कृष्णा सोबती के उपन्यासों में स्त्री विमर्श 168
प्रा.कल्याण शिवाजीराव पाटील
35. महादेवी वर्मा के निबंधों में स्त्री विमर्श 214
सुरेन्द्रकुमार गिरधारीलाल साहु
36. जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में दलित विमर्श 178
डॉ.संजीवकुमार नरवाडे
37. समकालिन हिंदी उपन्यास में किन्नर 185
प्रा.डॉ.पठाण अयुबखॉन गुलाबखॉन
38. हिंदी उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श 193
प्रा. डॉ. अर्जुन पवार
39. आदिवासी : धर्म और प्रकृति दर्शन 197
प्रा. एस.एस.पवार
40. हिन्दी कविताओं में आदिवासी स्त्री 202
डॉ. प्रीति शर्मा – भट्ट
41. श्री गुरू नानक जी और संतों का मानवतावाद 209
डॉ. राकेश शर्मा
42. किसान जीवन की त्रासदी एक चिंतन 212
प्रा. राम दगडू खलंग्रे
43. हिंदी दलित आत्मकथा 218
बिरादार रंजना वामनराव

44. दलित विमर्श : आंबेडकरवादी विचाराधारा का प्रभाव 224
प्रा.डॉ.चोले सचिन रमेशराव
45. सुरजपाल चौहान के कविता संग्रहों में दलित संवेदना 230
प्रा. संजय गणपती भालेराव
46. हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श 237
संतोष मोतीराम आदमाने
47. जयप्रकाश कर्दम के काव्य में दलित विमर्श 242
('बस्तियों से बाहर' के विशेष सन्दर्भ में)
संतोष नागरे
48. आदिवासीयों के मन की टीस 248
शंकर दत्तात्रय कोळगिरे
49. "हिंदी कथा साहित्य में किसान विमर्श" 252
डॉ. सूर्यकांत शिंदे
50. नारी तुम केवल सबला हो कहानी में स्त्री विमर्श छ 258
डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड
51. जंगल जहाँ शुरु होता है में आदिवासी विमर्श 263
डॉ. सुलभा वाघंबर शेंडगे
52. हिंदी दलित कविता में अभिव्यक्त मूल्य 267
प्रा. डॉ. प्रकाश सदाशिव सूर्यवंशी
53. महिला लेखिकाओं के उपन्यासों में स्त्री विमर्श 272
श्री तुकाराम वसराम आडे
54. दलित विमर्श 276
डॉ. विलास कांबळे
55. जातीय मानदंड बनाम दलित साहित्य......... 281
डा.विलास अंबादास साळुंके
56. श्री गुरू नानक जी (सर्वधर्मीय वक्ता) 285
डॉ.के. श्याम सुन्दर
57. रामदरश मिश्र के उपन्यासों में किसान 289
राजकुमार अर्जुनराव बिरादार
58. साहित्य और स्त्री विमर्श 292
गुरव देवकांत

58

साहित्य और स्त्री विमर्श

गुरव देवकांत, शोधछात्र, हिंदी विभाग,स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड

हिंदी साहित्य में पिछले कुछ वर्षों से स्त्री विमर्श की चर्चा होती रही है और यह उपन्यासों और कहानियों के संदर्भ में अधिक देखी और दिखाई जा रही है। कोई विमर्श बुरानहीं होगा, क्योंकि साहित्य का एकमात्र उद्देश्य मनोरंजन मात्र नहीं है बल्कि अनेक प्रासंगिक विषयोंपर चर्चा, चिंतन, मनन और विमर्श भी है। यदि साहित्य लिखना और पढ़ाना मात्र दिमागी ऐयाशी नहीं है अथवा खाली बैठे ठलुओं के समय काटने की जुगाड़ नहीं है तो जीवन में उठनेवाले अनेक प्रश्नों से उलझना ही पड़ेगा। यदि और कोई इनसे पीछा छुड़ा **भीले**पर साहित्यकार इन पर सोच विचार किये बिना नहीं रह सकता। यह **सोचविचार**ही आजकाल विमर्श के नाम से जाना जाता है। पर विचार–विमर्श साहित्य की जरूरी आवश्यकता है।

साहित्य सागर की धारा के समान है और लेखक किनारे के समान है जो इसे सही दिशा प्रदान करता है।संसार के यथार्थ को बाहय जगत के साथ भाषा और शब्दों के माध्यम से देखने की कोशिश रचना है और रचना को पाठ रूप में देखने का नाम 'साहित्य' है। वास्तव में साहित्य लेखक और पाठक दोनों के लिए भाषा के माध्यम से परकाया प्रवेश की साधना है। साहित्य का यथार्थ से रिश्ता सीधा भी हो सकता है और उलझा हुआ भी। समय और उसके संक्रमण को बताते हुए आज की रचना बेहद आख्यानात्मक है। साहित्य की यह स्त्रोतस्विनी युगों–युगांतरों की **छापलेकर**निरंतर प्रवाहित होती रहती है। इसमें उतार–चढ़ाव आते रहते हैं। इसकी गति कभी तीव्र और कभी मंद होती रहती है। नयी **अनुभूतियाँ**, नयी **कल्पनाएँ** इसकी शाश्वत को कायम रखती हैं, भले ही समाज इसके किसी विशिष्ट गुणों को कितना ही अधिक या कम महत्व क्यों न दें। साहित्य संभवतः हर चीज के सीमांन्तपर खड़ा होता है, खुद समेत लगभग हर चीज के परे।

सभ्यता के क्रमिक विकास के साथ प्रवाहित होनेवाली स्त्रोतस्विनी, जिसमें अनुभूति का जल अपने नये परिवेश में आकर मिलता रहता है और भाषा के द्वारा अभिव्यक्त होकर परिलक्षित होता है, उसे ही हम 'साहित्य' के नाम से पुकारते हैं। असल में साहित्य वह रचना है, जो हमारी चिरपरिचित वास्तविकता को **संवेदना** की कौंध में उदघाटित करती है और एक बारगी **आँखोंसे** उसे देखने के लिए छोड़ देती है।आज की रचना साहित्य की संवेदना से जुडी है, जिसकी संरचना देखने और सुनने की क्रियाओं से बनी है।देखने की क्षमता ने उसमें आलोचना का विवेक तथा सुनने की क्षमता में उसके कानों को कई ध्वनियों और आवाजों से भरा है, वह सिर्फ ध्वनियों को सुनने तक ही अपने को महसूस नहीं करती, बल्कि वह समय के ध्वनी–विहिन पदचाप और उनके खतरों को भी सुनने की कोशिश करती है। इसमें ढेर सारे मनुष्यों की **ध्वनियाँ** है! ढ़ेर सारे कोलाहल हैं! उन्माद और **सिसकियाँ**! कुछ स्त्री आवाजें भी हैं, क्योंकि संयोग से वह पृथ्वी पर रहती है। इन स्त्रियों की आवाजों को साहित्य ने बखूबी न सिर्फ सुना बल्कि उसे दर्ज भी किया है।

साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। साहित्य एक–दूसरे के दुःख में दुःखी होना और एक–दूसरे के सुख में सुखी होना सिखाता है। वह संपूर्ण मनुष्य का कल्याण हो यह मूल मंत्र और लोगों को देता है। लेकिन जब **यहाँ** आधी दुनिया को वंचित रखा जाए ऐसे में संपूर्ण साहित्य की कल्पना की ही नहीं जा सकती। जब आधी आबादी **अर्थात्** स्त्री को यह बोध हुआ तो इस विषमतापूर्ण स्थितिपर प्रश्नचिन्ह लगाना आरंभ कर दिया।पितृसत्ता किस तरह अपने हितों की रक्षा हेतु स्त्रियों का शोषण किया है। स्त्री विमर्श इन सब परिस्थितियों को **भली–भाँति** अनुभव किया है। लेखक राकेश कुमार के शब्दों में अगर कहा जाए तो "पैतृक सरकार ने ही दुनिया की आधी आबादी को अपना उपनिवेश बनाया है। तथा उन्हें आत्महीन, सत्वहीन, वाणीहीन भी किया है। स्त्री विमर्श ने सदियों से चली आ रही सत्वहीनताकी खामोशी को तोड़ा है। तथा अपनी चुप्पी को गहरे मानवी अर्थ दिए हैं। खामोशियों की दुनिया को तोड़ा**हैं।**"

साहित्य ने हजारों वर्षों से चलेआ रहे मनुष्य के इतिहास की इस मानवीय हत्या के खिलाफ पहली बार सामूहिक मनुष्यता के पक्ष में अपनी

आवाजबुलंद की है। साहित्य चाहे वह विश्व के किसी परिप्रेक्ष्य का हो, स्त्रियों के संदर्भ में आज जवाब देह है। आज के साहित्य ने भारतीय समाज के परिवर्तन की प्रक्रिया में अपनी वास्तविक भूमिका को रेखांकित करने का प्रयास किया है। यह काम करते हुए उसने अपनी सीमाओं और क्षमताओं का वस्तुगत आकलन भी किया है। यही कारण है कि स्त्री समर्थन में अपनी बात कहनेवाली आज की रचनाशीलता के अर्थ और सामर्थ्य में विकसित जनोन्मुख चेतना को प्रक्रियावादी, वर्चस्ववादी ताकतें भी इसके अस्तित्व से इंकार नहीं कर पा रही है। समकालीन रचनाशीलता ने स्त्री जीवन के पके हुए अनुभवों के बीच अपनी और बिल्कुल अपनी किंतु अचेतन भावना खोजी है। और यह भी किसी अन्य **कलारुप** की **भाँति**ही अंतिम नहीं है।

आज का साहित्य स्त्रियों के पक्ष में खड़ा होकर मनुष्यता के मूल के मर्म से जुड़ता है और मनुष्यता को मनुष्य से अलग करने वाली शक्ति का प्रतिकार करता है। मनुष्य होना ही तो मृत्यु को नकारना है क्योंकि मनुष्य की पीढ़ी दर पीढ़ी उपस्थिति ही उसकी शाश्वत जैसे उपस्थिति है। इसी उपस्थिति के चलते किसी मनुष्य को अपने मनुष्य में जीवित रहने का अमर अहसास रहता है, मनुष्यता की इस निरंतर उपस्थिति के साथ बने रहने वाले सकारात्मक मूल्य ही तो मनुष्यता की उपलब्धि है। यदि मानवीय एकता का यही सकारात्मक तत्व बना रहा तो मनुष्यता विरोधी तत्व स्वयं मे व नष्ट हो जाएगा। साहित्य नारी की सुरक्षा की कीमत देकर इन्साफ हासिल करने के लिए जमीन आसमान एक कर रहा है। अतीत के दस्तावेजों को इकट्ठा कर आधुनिक युग की बेचैन औरतों पर साहित्य प्रकाश डाल रहा है, और अपने सपनों को यथार्थ का रूप देने का प्रयास कर रहा है।

समाज और साहित्य में अब नारी शक्ति के रूप में उभर रही है। इस प्रक्रिया को कोई रोक नहीं सकता। सौंदर्यशास्त्री और कलाशास्त्री लाख जतन करले 'स्वतंत्रता की अभिव्यक्ति' और 'स्त्री' पर पुराणपंथी सबसे पहले रोक लगाते हैं। भले ही अपने पैर पर खड़ी एक **औरत**को स्वीकार करने में अभी अपने समाज को समय लगे।

आज शिक्षा और अधिकार की सजगता बढ़ने के साथ ही स्त्रियाँ पुरुष प्रभुत्व के दुरुपयोग के विरुद्ध आवाज उठाने लगी है, हालांकि अभी ज्यादातर स्त्रियाँ न तो अत्याचारों की शिकायत करती हैं और न ही अपनी सुरक्षा के लिए बनाए गए कानूनों के इस्तेमाल का साहस जुटा पाती है। इसका प्रमुख कारण उनका सामाजिक परिवेश है। बचपन से ही समर्पण, निर्भरता, त्यागपूर्ण प्रेम, वफादारी के आदर्शों व नैतिक शिक्षा के द्वारा उनकी सोच को अनुकूलित करके उन्हें दिमागी रूप से गुलाम बनाने का प्रयास किया गया है। उनके अंदर उमड़ते प्रश्न जो जबान तक आते–आते खो जाते हैं या निकलते हैं तो अस्फुट से जिनका कोई आकार नहीं होता। उन्हें हमेशा संस्कार और अनुशासन के नाम पर दबा दिया जाता है। इसका श्रेय कुछ हद तक पुरुष की नैतिक भावनाओं और सभ्यता को जाता है।

नैतिकता, परंपरा और मर्यादा का पर्याय बन चुकी स्त्री किसी न किसी न बहाने दमन और शोषण का शिकार होती है। समाज की मुख्यधारा से खारिज की जाती हुई वह अस्मिता के लिए लड़ती जद्दोजहद करती अंततः चुकती जाती है। साहित्य में जो दिखता है वह समाज में भी मौजूद है खासकर स्त्री के संदर्भ में जो सामाजिक व्यवस्था को दुरुस्त करने परिवारिक वंश वृद्धि के लिए तथा मर्यादा और लोकापवाद के कड़वे प्रश्नों से टकराती है। किसी भी समाज की सामाजिक व्यवस्था ही समाज की उन्नति अवन्नति कारक होती है। व्यवस्था बदलेगी, तभी समाज बदलेगा, समाज की सोच बदलेगी तो स्त्रियों की दशा बदलेगी।

संदर्भ :

1. नारी विमर्श और अलका सरागवी का कथा साहित्य–डॉ. प्रीती त्रिवेदी.
2. साहित्य में स्त्री विमर्श का महत्व और रघुवीर सहाय की रचनाएँ – दिनेशकुमार यादव
3. हिंदी साहित्य में नारी विमर्श, सुधेश–गदयकोश
4. नारी विमर्श – राकेश कुमार

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविदयालय, नांदेड
तथा भाषाविभाग हरिहर प्रतिष्ठान द्वारा संचलित

गोविंदलाल कन्हैयालाल जोशी (रात्र)
वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

के तत्वावधान में स्व. गोविंदलाल जोशी की स्मृति में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य के नवप्रवाह

मुख्य सम्पादक
डॉ. सुजाता चव्हाण
प्र. प्रधानाचार्य

सम्पादक
प्रा. आरेफ शेख
प्रा. नयन भादुले
प्रा. अनिता चौधरी

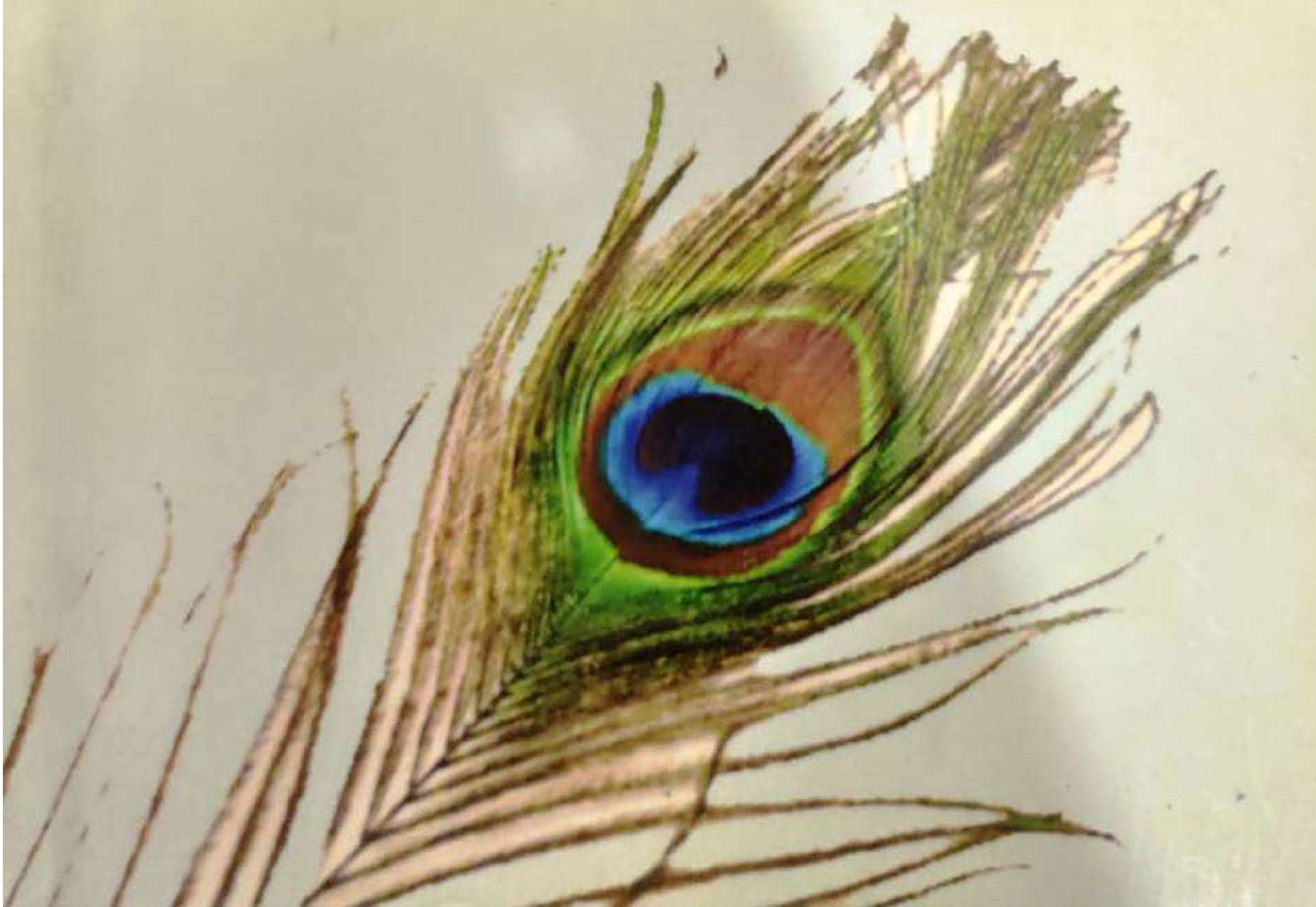

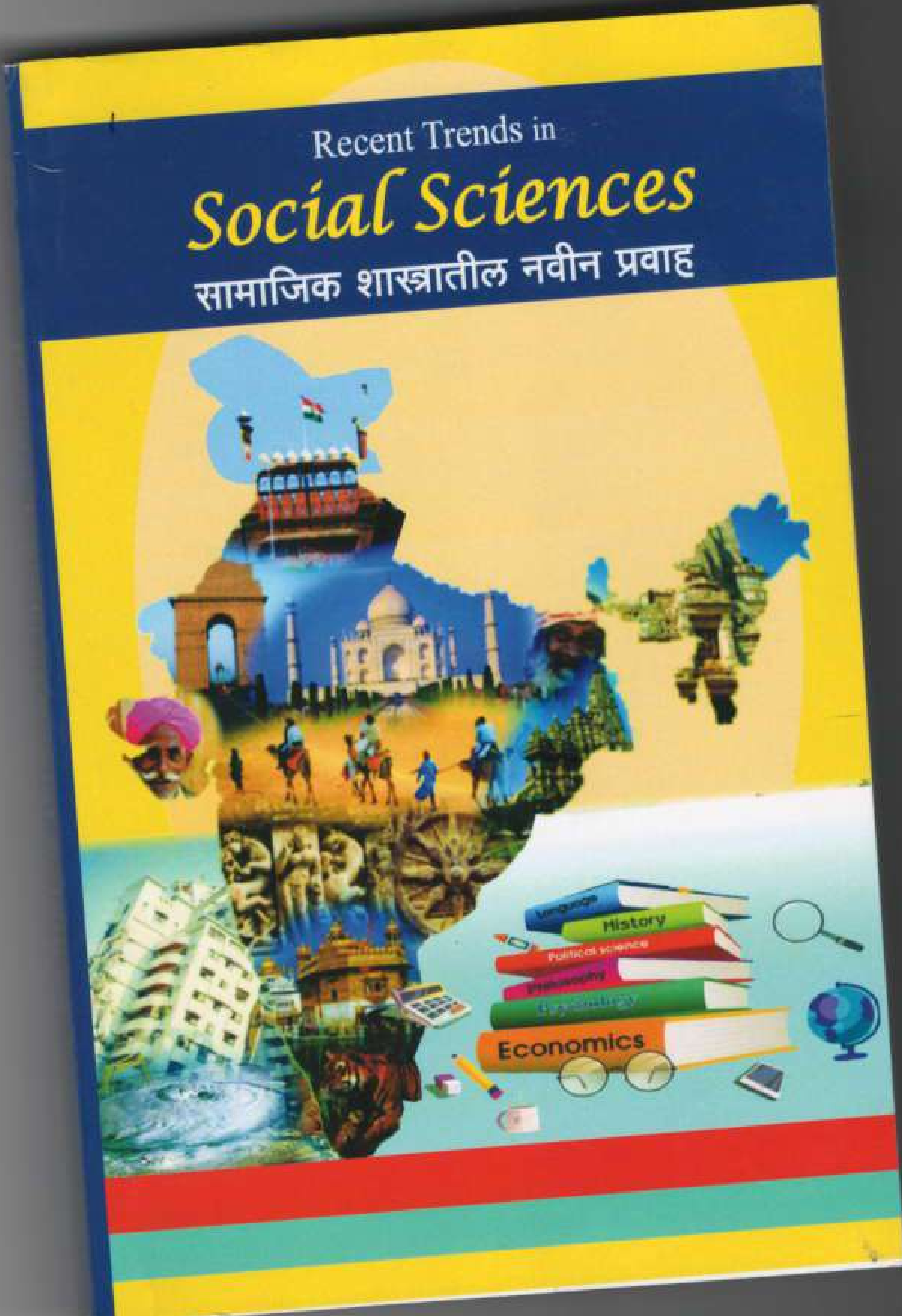
Recent Trends in
Social Sciences
सामाजिक शास्त्रातील नवीन प्रवाह
History
Political science
Philosophy
Economics

Recent Trends in Social Sciences

सामाजिक शास्त्रातील नवीन प्रवाह

Publisher
I/C. Principal,
Arts and Commerce College, Nagthane,
Tal and Dist. Satara

@ All Rights Reserved to the Publisher only

. First Edition - May 2023

Printed by
Tanvi Enterprise
855/A, Shaniwar Peth,
Satara - 415 002
Mob. 9673835203

• ISBN No.978-81-949976-0-8

• Price - 400/-

Note -
The editorial board and publisher do not necessarily agree with the views expressed in the research paper in the book. It will be the author's responsibility.

Review Committee

Department	*Member*
Economics	***Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar*** (L.B.S.College of Arts, Science & Comm., Satara)
History	***Dr. Suresh Vasant Shikhare*** (Shri. Shahaji Chhatrapati College, Kolhapur) ***Dr. Siddharth Kattimani*** (Vivekanand College, Kolhapur)
Political Science	***Dr. Sachin Patil*** (Malati Vasantdada Patil Kanya Mahavidyalaya, Islampur) ***Dr. Khanderao Khaladkar*** (Jaysingpur College, Jayshingpur)
Sociology	***Dr. Sandhya Arun Paudmal*** (Prof. Sambhajirao Kadam Mahavidyalaya, Deur)
Geography	***Dr. Arjun Shivaji Wagh*** (PDVP Mahavidyalaya, Tasgaon)

13	Mr. Santosh Bapurao Nilakhe	Study on the attitude of Villages towards HIV/-IDS	101
14	Mr. Ambi Govind Maruti	Emerging Trends in Social Science Research	106
15	Dr. Harpreet Singh	Analysis Of In-Migration to South-Eastern Districts Of Haryana With Reference To Gurgaon and Faridabad	115
16	Mr. Dipak Uddhav Gurav Mr. Somnath B. Gaikwad	Problems Of Solid Waste In SataraCity and Its Management	127
17	Dr. Mukesh Jaykumar Kulkarni	Sustainable Agricultural Development: Latur District	133
18	Dr. Amruta Ashok Kulkarni	Population Explosion and Population Education: An Indian Perspective	142
19	Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	Women Empowerment in India: A Critical Analysis	145
२०	डॉ. राजाराम कांबळे	लोकसंख्येचा विस्फोट : भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक आव्हान	१५०
२१	प्रो. निता नागेश बर्गे	भारतीय अर्थव्यवस्थेचेबदलते स्वरूप	१६१
२२	श्री. विलास बी. कांबळे आणि डॉ.सौ.स्वर्णलता बालाजी वारके	वर्धा जिल्ह्यातील अल्पभुधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या	१७१
२३	प्रा.रणधीर हिंदुराव शिलेवंत आणि डॉ.स्वाती महीपती शेडगे	डिजिटल शेती: भारतातील आव्हाने आणि शक्यता	१७६
२४	श्री. अमित धर्मा पोवार	शाश्वत विकास एक काळाची गरज	१८४
२५	तय्यब साहेबलाल शेख	इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढवण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन	१९२
२६	डॉ. रमेश धनराज जाधव	स्वातंत्र्यलढ्यात सातारा जिल्ह्यातील वकिलांचा सहभाग	१९८

२७	प्रा. सचिन सुभाष बोलाईकर	'खाद्यसंस्कृती इतिहास लेखन-प्रकाराची तोंडओळख; कोल्हापूर राज्यातील खाद्यसंस्कृतीची कांही उदाहरणे'	२०६
२८	डॉ. सुनिता हनुमंतराव गिते	इतिहास लेखनातील नवीन प्रवाह: स्थानिक इतिहास	२१५
२९	डॉ. चंद्रकांत बाबुराव कुंभार	कराड परिसराचे यशवंतराव	२२३
३०	प्रा. जयसिंग रोडबा राठोड	हरितक्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या कृषि क्षेत्रातील योगदान	२२९
३१	प्रा. राहुल किसान गंगावणे	श्रीमंत छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (थोरले)नगरवाचनालय,सातारा : एक अभ्यास	२४१
३२	प्रमोद सुभाष शेंडगे	महात्मा गांधी व स्त्रीमुक्ती विषयक विचार	२४७
३३	श्री. पराग अवधूत कुलकर्णी आणि प्रा.डॉ.एच. एम. लोंढे	आधुनिक साधनांची ऐतिहासिक संशोधनातील उपयुक्तता	२५३
३४	संतोष उमाकांत गुरवआणि प्रा.डॉ. विश्वनाथ महादेव आवड	भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मोदी-नीती (२०१४-२०१९)	२५७
३५	राठोड-पाटील सुधीर रंगनाथ आणि डॉ. घटेवाड एम.टी.	भारतातील बंजारा समाजाचे प्रबोधन आणि अर्थकारण	२६६
३६	डॉ. दत्ता माधवराव कुंचेलवाड	म.जोतीबा फूलेंचे शासन संस्थे-विषयी विचार आणि सद्यस्थितीत भारताचे राजकारण	२७०
३७	भडोळे नेहा काशिनाथ आणि डॉ. घटेवाड एम.टी.	सुषमा स्वराज आणि राजकीय महिला सक्षमीकरण	२७८
३८	श्री.राजेंद्र बाळासाहेब म्हमाणे आणि प्रा.डॉ. संगमेश्वर जगदेवप्पा निला	भारत सरकारचे २०१४ पासूनचे परराष्ट्रधोरणव G २० परिषद	२८४

इयत्ता नववीच्या विदयार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढवण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन

तय्यब साहेबलाल शेख
संशोधक, कस्तुरबाई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सोलापूर.
Email:tayyabshaikh400gmail.com Mobile: +91 9921 828 205

सारांश

इतिहास हा विषय रंजक घटना व घडामोडींनी नटलेला असून तो विदयार्थ्यां रंजकपध्दतीनेच शिकवता आला पाहिजे नाही तर इतिहासासारखा सोपा विषय विद्यार्थ्यांना अवघड वाटू लागतो.आजच्या ज्ञानरचनावादाच्या युगात विदयार्थी स्वतःचे ज्ञान स्वतः मिळवत आहे.त्यासाठी शिक्षकांना फक्त मार्गदर्शकाची भूमिका बजावायची असून विदयार्थ्यांना विषयाशी निगडीत साहित्य पुरवायचे आहे. इतिहासासारखा विषय संगणकाद्वारे शिकवताना विदयार्थ्यांना इतिहासाती संकल्पना खुप लवकर समजतात व इतिहास विषयातील संपादणूकीत वा होते.संगणक आधारित अध्यापनामुळे इतिहास विषयक संपादणुकीची परिणाम कारकता तपासण्यासाठी सदर संशोधन संशोधकाने हाती घेतले आहे.

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक संशोधन पध्दतीची निवड के असून प्रायोगिक व नियंत्रित असे दोन गट करून प्रायोगिक गटाला संगण आधारित कार्यक्रम राबवले तर नियंत्रित गटाला पारंपारिक पध्दतीने अध्या केले.अध्यापन करण्यापूर्वी दोन्ही गटाला पूर्व चाचणी दिली व कार्यक्रम रा वल्यानंतर उत्तर चाचणी घेतली. आलेल्या गुणांवरून संख्याशास्त्रीय साधनां मदतीने निष्कर्ष काढण्यात आले.

संगणक आधारित कार्यक्रम राबवलेल्या प्रायोगिक गटातील विदयार्थ्यां संपादणूक नियंत्रित गटातील विदयार्थ्यांपेक्षा अधिक असल्याची आढ आले व प्रायोगिक गटातील विदयार्थ्यांच्या संपादणूकीमध्ये ही लक्षणीय व दिसून आली.

महत्वाचे शब्द:- इयत्ता नववी, विदयार्थी, इतिहास, संपादणूक, संगणक आधारित कार्यक्रम, अभ्यास.

प्रस्तावना :-

इतिहास हा शालेय अभ्यासक्रमातील आवश्यक विषय आहे. इतिहासाद्वारे विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण अनुभूती दिल्या जातात. अखिल मानवजातीचे कल्याण करण्याचे उत्तरदायित्व इतिहासाकडे आहे.मात्र त्यासाठी इतिहासाचा खरा अर्थ व त्याचे महत्त्व लक्षात घेणे आवश्यक आहे.इतिहासाचे मानवजातीतील महत्त्व समजून घेऊन इतिहासाची अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया आनंददायी करण्याची जबाबदारी इतिहास अध्यापकाने पार पाडावयाची असते.

इतिहास अर्थ व व्याख्या::-

इतिहास अर्थ

अ) व्युत्पत्तीच्या दृष्टिकोणातून 'इतिहास' या शब्दाचा खालील अर्थ संभवतो.
इति- ह - अस् = असे हे घडले किंवा हे असे घडून आले.

इतिहास व्याख्या

इतिहासाची संकल्पना समजावून घेण्यासाठी काही व्याख्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१.मानवी प्राण्याच्या पृथ्वीतलावरील उत्क्रांतीचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. इतिहास म्हणजे आपल्या सर्वांगीण भूतकालाचे समग्र चित्र होय -वि. द. घाटे

२.व्यक्ती व समाज यांचे एकमेकांवर आघात व प्रत्याघात प्रत्यही चालूच असतात.या आघातांची व प्रत्याघातांची कार्यकारणभावाने केलेली नोंद म्हणजे इतिहास म्हणावयास हरकत नाही.-श्री. मा. ठिगळे

३.घटनांची व घडामोडींची कारणे व परिणाम यांची संगतवार मांडणी व वर्णन करणे म्हणजे इतिहास - श्री. मा. पत्की

इतिहास विषयाने आजची पिढी घडविली तरच ती पिढी देशाचा उज्ज्वल इतिहास घडविण्यास समर्थ होईल.विदयार्थ्यांमध्ये मर्मदृष्टी,चिकित्सक वृत्ती, योग्य संपादणूक,सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी इतिहास अध्यापन ही तितके परिणामकारक होणे गरजेचे आहे. योग्य अध्ययन अनुभूती देणे आवश्यक आहे.केवळ अर्थहीन पाठांतर,रटाळ वाचन,विदयार्थ्यांचा सहभाग नसणे,अशा गोष्टी इतिहास विषयक संपादणूक कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात.म्हणून

शिक्षकांनी कृतीचा व तंत्राचा हेतुपुरस्सर अवलंब करणे अगत्याचे आहे. इतिहास हा संस्कृती मूल्य,बौध्दिक मूल्य,नैतिक मूल्य यांचेही संरक्षण व संवर्धन करीत असतो म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयासंदर्भात संपादणूक निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे.

आधुनिक काळात जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात जसे व्यक्तीभेद दिसून यायला लागले. तसे संपादन परीक्षणाचे महत्व वाढले आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातही ज्ञानाचे संपादन किती प्रमाणात झाले.याचे परीक्षण करणे अत्यावश्यक ठरते. या क्षेत्रांशी संबंधित असलेले सर्वघटक विद्यार्थी,शिक्षक,शिक्षणपध्दती, अभ्यासक्रम किंवा शिक्षणाचे कोणतेही अंग त्याचे मूल्यमापन केवळ संपादित ज्ञानाच्या मापनानेच होऊ शकते.

संपादन व्याख्या:

सुपर (Super) in achievement test is one, designed to measure a student's grasp of knowledge or his proficiency in certain skills.

विद्यार्थ्यांनी ग्रहण केलेले ज्ञान, कौशल्य आणि क्षमता यांच्या मापनासाठी तयार केलेला अभिकल्प (योजना) म्हणजे उपलब्धी/संपादन परीक्षण होय.

फ्रीमॅन (Freeman) - test of educational achievement is one designed to measure knowledge, understanding or skills in a speci fied subject or a group of subjects.

व्यक्तींनी एखाद्या विशिष्ट विषयाचे किंवा पाठ्यक्रमातील विभिन्न विषयां किती प्रमाणात ज्ञान,कौशल्य प्राप्त केले आहे व त्यांचे किती प्रमाणात आकलन झाले आहे,याचे मापन करणारी अभिकल्प योजना (Design) म्हणजे उपलब्धी/ संपादन परीक्षण होय.

शैक्षणिक संपादणूक अर्थ

विद्यार्थ्यांनी ज्या बाबी संपादन कराव्यात अशी अपेक्षा ठेवून जो अध्यय अनुभव दिला जातो त्याबाबी विद्यार्थ्यांनी संपादन केल्या आहेत की नाहीत तपासण्यासाठी जी चाचणी घेतली जाते त्या चाचणीस संपादणूक चाचणी असे म्हणतात.

विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व, तर्कविसंगत पूर्वग्रह,कर्मठपणा,प्रादेशिकता आणि जातीयता यांच्यापासून मुक्त व्हावे, विद्यार्थ्यांमध्ये शास्त्रीय व प्रायोगिक दृष्टिको निर्माण व्हावा आणि त्यातून भूतकाळाकडे पाहण्याची चिकित्सक व शास्त्री दृष्टी निर्माण होण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयक संपादणूक आण

फार गरजेचे आहे.विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयक संपादणूक निर्माण करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाची निर्मिती करून त्याची परिणामकारकता पडताळ-ण्यासाठी सदर संशोधनाची आवश्यकता आहे.

संशोधनाचे शीर्षक:-

इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास विषयातील संपादणूक वाढ-विण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रमाचे विकसन

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१.इ.नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या इतिहास विषयातील संपादणूकीचा शोध घेणे.

२.इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रम विकसित करणे.

३.इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी विकसित केलेल्या कार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासणे.

शून्य परिकल्पना:-

इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत कोणताही सार्थ फरक दिसून येत नाही.

संशोधन परिकल्पना:-

इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो.

संशोधन कार्यपध्दती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक पध्दतीची निवड केली.

सदर संशोधनात संशोधकाने विद्यार्थ्यांना इयत्ता आठवीमध्ये इतिहास विषयात वार्षिक परीक्षेत मिळालेल्या गुणांचा आधार घेण्यात आला. सदर आठवीच्या वार्षिक परीक्षेत इतिहास विषयात १०० गुणांपैकी ५० गुण मिळवलेल्या ७० विद्यार्थ्यांची निवड यादृच्छिक पध्दतीने करण्यात आली.तसेच एका आड एक विद्यार्थ्यांची निवड प्रायोगिक व नियंत्रित गटासाठी करण्यात आली.३५ विद्यार्थी प्रायोगिक गटासाठी तर ३५ विद्यार्थी नियंत्रित गटासाठी समतुल्य निवडले.

प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी संगणक आधारित कार्यक्रम राबवले तर नियंत्रित गटातील विद्या-र्थ्यांसाठी पारंपारिक अध्यापन पध्दतीचा वापर केला.कार्यक्रम राबवण्यापूर्वी

पूर्व चाचणी व कार्यक्रमानंतर उत्तर चाचणी नंतर मिळवलेल्या गुणांच्या आधारे संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करून परिणामकारकता पडताळण्यात आली.

नमुना निवड पध्दती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सोलापूर शहरातील स्वामी विवेकानंद प्रशालेची निवड असंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने केली आहे.तसेच इयत्ता नववीतील ७०% म्हणजे ७० विद्यार्थ्यांची निवड संभाव्यता आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने केली आहे.तसेच प्रायोगिक व नियंत्रित गट असे दोन गट करून प्रत्येक गटात ३५-३५ विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.

संशोधनाची साधने:-

सदरील संशोधनात संशोधन साधन म्हणून खालील साधनांची निवड करण्यात आली आहे.

१. शिक्षक निर्मित पूर्व संपादणूक चाचणी
२. शिक्षक निर्मित उत्तर संपादणूक चाचणी
३. शिक्षक निर्मित संगणक आधारित कार्यक्रम.

अर्थनिर्वचन:-

गट	एकूण विद्यार्थी	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधिनता मात्रा	सारणीवरून t मूल्य 0.05 स्तर	0.01
नियंत्रित गट (पारंपारिक अध्यापन)	३५	१३.८५	३.९९	६८	२.०० प्राप्त t	२.६६
प्रायोगिक गट (संगणक आधारित कार्यक्रम)	३५	१६.७४	१.३३	६८	२.०० प्राप्त t	४.०[illegible]

निष्कर्ष:-

't' परीक्षेवरुन, प्राप्त 't' '(४.०७) नमुना 't' (२.६६) ----

०.०१ सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन परिक... इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विषयात...

करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो याचा स्विकार केला.

१.इयत्ता नववीच्या ६३ टक्के विद्यार्थ्यांची इतिहास विषयक संपादणूक निम्न दर्जाची आहे.

२.इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवल्या नंतर ७१ टक्के विद्यार्थ्यांची इतिहास विषयक संपादणूक उच्च दर्जाची आढळली.

३.प्रायोगिक गटाचे मध्यमान(१६.७४) व प्रमाण विचलन(१.३३) इतके तर नियंत्रित गटाचे मध्यमान(१३.८५) व प्रमाण विचलन(३.९९) इतके आहे.

४.इयत्ता नववीतील विद्यार्थ्यांसाठी इतिहास विषयातील संपादणूक विकसित करण्यासाठी कार्यक्रम राबवले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादणूकीत सार्थ फरक दिसून येतो.

समारोप:-

इतिहास अध्यापनात वर्तमानकाळाची जाण ठेवणे व भविष्याचा वेध घेणे ... दोन महत्वाच्या बाबी आहेत. मानवी जीवनावर परिणाम करणाऱ्या) तसेच मानवी संस्कृती समृध्द करणाऱ्या महत्वाच्या घटना,व्यक्ती,प्रसंग यांची स्थूल स्वरूपात ओळख इतिहासातून होते म्हणून इतिहास विषयाचा अभ्यास करणे ...त महत्वाचे आहे.इतिहास अध्यापन जर निरस झाले तर हा विषय विद्या-र्थ्यांना निरस वाटतो. त्यासाठी शिक्षकांनी इतिहास विषयाच्या अध्यापनामध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया मनोरंजक करून विद्यार्थ्यांमध्ये संपादणूक वाढवावी.

इतिहास विषयाच्या शिक्षकांनी घटकनिहाय संगणकनिर्मित साहित्याचे विक-... करावे.जेणेकरून विद्यार्थ्यांना इतिहास विषय सोप्पा वाटून इतिहास विषया-...षयी संपादणूक निर्माण होईल.तसेच शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या इतिहास विषयक संपादणूकचे मापन करण्यासाठी चाचण्या तयार कराव्यात.

संदर्भ :-

- शिक्षणातील परीक्षण आणि मापन, फाटक,मा.,मे २००५, पृ.क्र.१६०
- शिक्षणातील परीक्षण आणि मापन, फाटक,मा.,मे २००५, पृ.क्र.१५९
- इतिहासाचे आशययुक्त अध्यापन, दुनाखे, अ. २००५ पृ.क्र. १
- इतिहासाचे आशययुक्त अध्यापन, दुनाखे, अ. २००५ पृ.क्र. २-४